

॥ श्रीनृत्यगोपालोजयतितराम् ॥

अथ मन्त्रभागवत १ मन्त्ररामायण २ इन ग्रंथोंकी प्रशस्ति ।

॥ छप्पय ॥

वैदन्दन श्रीकृष्णचंद्र ब्रज विहरत निशादिन ॥ दशरथ नन्दन रामचंद्र मुनि गावत गुन गिन ॥ कहत वेद परमान मान पर
ब्रह्म सनातन ॥ नहिं समझत चित वीच नीच कलि जीव असुर जन ॥ ज्यों उलूकको तेज रवि नहिं नहिं प्रकाश लखियत
अवश ॥ तिनहित छापि वेद मनु युत कृष्णसु यश अरु राम यश ॥ १ ॥ शास्त्र श्रुति स्मृति और भागवत आदि पुरानसु ॥
उप पुरानसु महानुभावेके वचन प्रमानसु ॥ इनकी मानत नहिं कहै हम वेदहि मानत ॥ मन उषंग ठहरात वात नहिं तत्त्व
पिच्छ ॥ तिन हिय बोध प्रबोध हित अरु होत तत्त्व पारायनजु ॥ यह मंत्र भागवत वेदके छापिय मंत्र रामायनजु ॥ २ ॥
नहिं नहिं पढत सु गुरुकर ॥ वेद मंत्रके अर्थ कहत पुनि फेर फेर कर ॥ करत धितुंडा वाद होत निर
अथ प्रमु तैजु बहिमुख ॥ इन जनके मुख ऊपर यह चपेटार्थ नृप नीति कर ॥

[खेमगन शक्तिण्याराम, "श्रीवेङ्कटेश्वर" (म्डीम) मन्मालया यश-मुंबई]

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनिवासाय नमः ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ प्राप्तुं मन्त्रेषु गोपाल
 विष्णोः कर्माणि पश्यत ॥ १ ॥ ननु सत्यादिलक्षणमखण्डैकरसं विष्णोः परमं पदं पदनीयं स्वरूपं चेन्निरवद्यम् ।
 तत्र विद्यावद्विषयाणि कर्माणि न सम्भवन्ति ॥ नितरां विक्रियापराणां मन्त्राणां तत्प्रकाशनमन्त्राणां तत्प्रका-
 शनपरत्वं न तु मात्रिकर्मावगत्या परमपदप्राप्तिः सम्भवतीत्ययोग्योयं नियोग इति चेत् ॥ सत्यम् ॥
 सन्ति परमात्मनः पञ्चरूपाणि—भूवीजाङ्करतरुफलोपमानि शुद्धशवलसूत्रविशद्विष्णुदेवतासंज्ञानि ॥ तत्र
 भूमेर्वीजादय इव शुद्धाच्छबलादयो नातिरिच्यन्ते ॥ तथा विपक्षे परिणतानेकबीजगर्भं फलमिव विराजि विष्णु
 रनेकशबलगर्भोस्ति ॥ स च कारणत्वान्मूर्तत्वाच्चानेकब्रह्माण्डाश्रयो धरोद्धरणार्थनेककर्माश्रयश्च । तस्यैकं
 साम च गेयस्य रूपम् । विभ्रदिमामविन्दुहेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते
 हिरण्यमश्रुहिरण्यकेश इत्यादिना प्रागुक्तस्य इयमेवर्गशिः साम वागेव प्राणः सामेति च । पृथिव्यादिप्रपञ्च
 ऋक्सामे गेष्णौ अङ्गुष्ठौ पर्वणी यस्य वराहस्य । इमां पृथिवीमित्यादिपदानामर्थः—सोयं विष्णुर्नित्यसिद्ध
 ईश्वरः ॥ अन्ये तु तद्वाराधनसिद्धाः इन्द्राद्या ईश्वराः शलाटव इव फलभावं प्राप्ताः ॥ ते च सर्वे सर्वेश्वरा इति श्रूयन्ते ॥

एते एव समाः सर्वे अनन्ता इति । तत्र बहूनां सर्वेश्वरत्वासंभवादेक एवायं गोत्वादिवज्जलज्ज्वद्वा प्रतिदेवतं परिसमाप्त इति स्वधर्मैरिव देवताधर्मैरपि स्तूयते॥उपहितेषु प्रतिबिम्बेषुपाधिधर्मान्वयदर्शनात् । न तूपाध्यच्छतीव घटाकाशो घटे गच्छति तूच्यते॥घटाकाशस्य नैस्पर्श्यं घटेस्तीति तु दुर्वचम् । यथा चाहुः—समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवाद भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् इति ॥ अयमत्र संग्रहः । एकैकस्मिन्यथादर्शे प्रसादो मुकुरान्तैः । सहितो दृश्यते देवेष्वेवं लोकः सुरान्तैः ॥ १ ॥ तस्मात्स्युर्देवताः सर्वाः प्रत्येकं विश्वयोनयः॥अन्योन्ययौनयैश्च यथा यास्कमुनीरिताः ॥ २ ॥ यत्किञ्चिद्देवतो मन्त्रो विष्णुल्लोपबृंहितः॥विष्णवः स यतो विष्णुः सर्वदेवतनामभृत् ॥३॥ ऋचां दशतयीस्थानां प्रायः शस्त्रेषु संग्रहः । स्तुतशस्त्रनयात्सर्वं स्तुतौ शस्त्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ४ ॥ दशमण्डलान्यवयवायस्याः सा दशतयी बहूचः सन्ति॥ तासां तत्रस्थानामृचां शस्त्रेषु अप्रगतिमन्त्रसाध्येषु देवतास्तवनेषु प्रायेण विनियोगोस्ति॥वाचस्तोमाख्ये सर्वा सामप्यृचां शस्त्रेषु विनियोगदर्शनात् । यावतीः कामयेत् तावतीः शंसेदिति॥स्तुतेति॥त्रिविधा मन्त्राःक्रियास्मा

रका यागकारका देवतास्तावकाश्चेति ॥ तत्रेषेत्वेति शाखामाच्छिनत्ति ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टीति श्रौतविनियोगात्
 इषेत्वाद्योमन्त्राः शाखाच्छेदनादीनां क्रियाणां स्मारका इति करणमन्त्राः इत्युच्यन्ते ॥ एत एवावघातादि
 कादृष्टार्थतयाग्नेयुद्गृही अग्निं यज येयजामहेऽग्निं समिधन्नके यष्टव्यदेवतासंकीर्तने पक्वमाना अग्निर्मुद्धां भुवो
 यज्ञस्येत्याद्यस्ते पत्नीक्रियास्मारकाः ॥ उदाहृतशब्दैरेव तस्याः स्मृतत्वात्-संस्कारकाः एव ॥ एवं
 चैतन्मंत्रपाठपूर्वकं कृतो यागः संस्कृतः सन्नपूर्वजननं समर्थो भवति ॥ तद्यथा तेनैते मन्त्रा यागाङ्गभूता
 अप्यवघातादिवन्नादृष्टार्थाः । अपि तु प्रोक्षणीयादिवददृष्टार्था एवाप्येतु आज्यैः वतेवृष्टेः स्तुवते प्र उ गशंसती
 त्यादिविधिविहिताः गीतमन्त्रसाध्यस्तवनरूपस्तेत्रशस्त्रार्थाः तेषु तत्क्रियाङ्गभूताः ॥ अपि तु स्वतन्त्राः ।
 यथान्यादीनां प्रणामपूर्वार्थत्वेपि मिथो नाङ्गान्निभावः एवं सोमयागस्तोत्रशस्त्राणामपिसमुचितानामेकफलार्थ
 त्वेपि मिथो नांगांगिभावः-प्रयाजदर्शपूर्णमासवत् । तथा च सूत्रम्-अपिवा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौति शंसति
 क्रियासती विदध्यातामिति । तदेतदाह-स्तुत शस्त्रनयात्सर्वं स्तुतौ शस्त्रं प्रतिष्ठितामिति ॥४॥ (ऋगारूढानिसा
 मानि तुर्यो वेदोपि ऋद्धमयः । यजुष्यगनुगान्थेव सर्वस्तुत्योजनार्दनः ॥५॥ अविरोधादपूर्वत्वाद्देवतानिग्रहादिकम् ॥

मन्त्रार्थवादप्रामाण्यान्मनुते वादरायणः॥६॥ अविरोधादिति॥विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोवधारिते॥भूतार्थवाद
स्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतः ॥ यजमानःप्रस्तरः इत्यादिर्हि गुणवादवत्॥ यजमानः प्रस्तर इति गुणवादमात्रेण
णात्प्रतीयमानस्य यजमानप्रस्तरोरभेदस्य प्रत्यक्षतोविरोधात् अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिरनुवादः ॥२॥तद्
र्थस्य लोकेऽवधृतत्वात्॥मेधातिथिं कथयन्मेषोभवेऽजहरेत्यादिविरोधानुवादयोर्भावाद्वृत्तार्थवादोयम्॥विप्र
होहविषांभोगेऽश्वर्यचप्रसन्नता॥फलप्रदातृत्वमपि विभूतिःपरमेऽवरेइति।पंचकंविग्रहादिकम्॥जगन्माता दक्षिणा
मिद्रहस्तं अदीर्घिन्द्रप्रस्थिते माहवीषि।इंद्रोदिव इंद्र ई पृथिव्याः तस्मादिंद्रःस्तूयमानःप्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददा
विति॥६॥अर्थवादसमुन्नतविधिमुख्याद्विधेवली।श्रुतं ह्यश्वेधिरुसृज्य कर्तारं कल्पमृच्छति॥७॥ अर्थवादेति॥प्र
जापतिर्वरुणाय।श्वमानयत।स स्वां देवतां प्रार्थयते सपर्यदीयते स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् इत्यर्थवादप
दश्रवणेऽश्वदातुर्वारुणीष्टिः प्रतीयते ॥ यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वेपेदिति विधिवशा
त्प्रतिगृहीतुः सा प्रतीयते॥ तत्रासंजातविरोधादर्थवाददूष्यं श्रुतसंजातविरोधित्वाद्बिधावक्यमेव यावतोऽश्वान्प्रति
गृह्णीतिपरिणानेनपूर्वोक्तोपक्रान्तैकवाक्यता नीयत इति सिद्धांतः॥७॥महाभाग्यादेवताया इत्युपक्रम्यप्रकृतिसा

र्वनाम्याचेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतय इतियास्कः । यो देवानां नामधा एक एव । अदितेर्दक्षो अ-
 जायत दक्षाददितिः परीतिश्रुतयश्चैतमर्थं दर्शयंति । तस्मात्सिद्धं सर्वेषां मंत्राणां विष्णुपरत्वम् ॥ क्रियापरत्वं
 तु तेषामुपचारात् । तद्गतब्रह्मालिङ्गानां क्रियाङ्गे सामंजस्येनान्वयायोगात् । तथाहि । अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य
 देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातममित्यत्र मन्त्रे एकस्यैवाग्नेस्तुतिकर्मणः यज्ञं प्रति पुरोहितमित्यनेनाहवनीयादि-
 हूपणाधिकरणत्वं देवमित्यनेन संप्रदानत्वमृत्विजमित्यनेन करणकारुद्रत्वं होतारमित्यनेन कर्तृकारकत्वं रत्न-
 धातममित्यनेन फलदातृत्वं चोक्तम् । नचैतद्विशेषणजातसामंजस्येन श्रद्धलेने तदभिमामिन्यल्पेऽवरे वा संभव
 तिनहिसर्वस्मिन् यज्ञसंप्रदानत्वं मुख्यं फलप्रदत्वं वा मुख्यमीश्वरं मुक्त्वान्यस्यास्ति । तथा होतारमृत्विजमिति
 सामानाधिकरण्ये होतारमित्यनर्थकं स्यात् । तेनैव च हेतुरपिलाभाद्धोतृपदं यजमानपरमेवैत्युचितम् ॥ ततश्च
 सार्वत्म्यधर्मेणानुग्राहकत्वधर्मेण चाग्न्युपाधिको मुख्यईश्वर एवात्र स्तुतो भवति मुख्ययावृत्त्या ॥ एवमदितिर्द्वौ
 रदितिरंतरिक्षमित्यादावप्यदित्यादिविशहोपाधिकस्य ब्रह्मण एव सार्वत्म्यं सिद्धमेव कीर्त्यते नत्वभूतमदि-
 तिरुत्तुत्यर्थमुपन्यस्यते यजमानः प्रस्तर इत्याद्यर्थेषु कथं । अन्यथा मंत्राणामर्थवादानां चाविशेषापत्तिरिति

दिक् । एवमप्याधानगतेष्विशेषे सौविष्टकृत्यां संक्षुभ्र्यायां विनियुक्तो मंत्रो ब्राह्मणविद्धिरग्निदेवतापरतथैव
 व्याख्यातः कर्मसमृद्धयर्थम् । तत्र च नासंकोचेन विशेषणानामन्य इत्यर्थ एव विदां कुर्वतु । एवं इषेत्वेति-
 मंत्रेपि इषे इतीष्यमाणार्थलाभार्थत्वेति प्रातिपदिकांशेन तत्प्रदानसमर्थं चेतनमुपक्षिपति ॥ द्वितीयाविभक्त्या
 तस्य उत्पाद्यत्वविकार्यत्वसंस्कार्यत्वलक्षणकर्मत्वासंभवादाप्यत्वमेवोच्यते ॥ तत्रेष्यमाणभेदादभेदाच्चे-
 त्ययमर्थः प्रतीयत हे कैवल्यप्रद त्वां कैवल्यार्थं कंठगतविस्मृतचामीकरवदज्ञानमात्रापगमेनावसवान्
 आप्रवानीति वा हे सार्वोत्थ्यप्रद त्वां सार्वोत्थ्यार्थं नदीसमुद्रवत्परिच्छेदाभिमानत्यागादाप्रवानीति वा हे
 सारूप्यप्रद त्वां सारूप्यार्थं कीटभृंगवत् ध्यानेनाप्रवानीति वा हे स्वर्गप्रद त्वां स्वर्गार्थं कर्मणा
 ग्रामवदाप्रवानीति वा यत्कृष्णो रूपमित्यत्र वक्ष्यमाणगीत्या हे शाखे शाखावच्छिन्नपरमेश्वर त्वां शाखारूपं
 इपेन्नाय च्छेदनक्रिययाप्रवानीति वा तत्र पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरोर्था जघन्य इति स्वसंवेद्यम् ।
 अथापि इपेत्वेति शाखामाच्छिनतीति अन्नं वा इप इति च ब्राह्मणविदः हे शाखे त्वां अन्नाय च्छिन-
 तीत्यतः परोक्षवृत्त्या व्याचक्षते कर्मसमृद्धयर्थम् । न तावता मंत्रः स्वारसिकमर्थजहाति । न हि कदा-

चनस्तरसीत्थैर्ब्रह्मा गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यादाविद्गपदस्य लक्षणया कर्मकाले गार्हपत्योपस्थापकत्वेपि ऋच
 ऐद्रीत्वं विहन्यते ॥ ऐद्रीत्यस्यानर्थक्यापत्तेः । तस्मान्मंत्राणां स्वारसिकमीश्वरपरत्वम् । सर्वे वेदा यत्पदमा-
 मन्तीति श्रुतेस्तत्संमतम् । क्रियापरत्वं तु विनियोगवशाज्जघन्यप्रवृत्त्येतिसिद्धम् । स एवं भूतो विष्णुः
 परमकारुणिको नामभिः कर्मभिश्चास्मदादिभिरातौराहूयमानः स्तूयमानश्च स्वस्य विश्वरूपमर्जुनादिभ्य
 इवतरेभ्योप्याविष्करोति ॥ तद्वारा च वैष्णवंपरमं पदं सत्यादिलक्षणं आत्मीयं प्रापयतीति युक्ततरोयं नियोगो

हरिः ॐ । तद्येमिमृभवोयुथानमस्वुसहृतिभिः ॥ नेदीयोयुज्ञमद्भिरः ॥ १ ॥

यन्मंत्रेषु विष्णोः कर्माणि पश्यतेति ॥ तस्यैवं फलोपमस्य विष्णोर्नमस्यत्वं स्तुत्यत्वं च विरूपदृष्टौ मंत्रावाहनुः ॥
 तंनेमिमिति ॥ हे अंगिरः तं परमेश्वरं ऋभवो देवा यथा आनमंति एवं त्वमपि आनमस्व । सहृतिभिः समानै-
 योऽथैराह्वानैर्भौ भगवन्नमस्त इत्येवं भावयेदित्यर्थः । नेदीयो नेदीयां सुपांसुलुगिति सुपो लुक् । सन्निहित-
 मंतयामिणमित्यर्थः । तथा च मन्त्रांतरं अस्ति ज्यायात् कनीयस उपार इति । उपारे समीपे । कीदृशं

तम् । नेमिं संसारचक्रस्य कालचक्रस्य वा आद्यंतज्ञान्यस्यापि नेमिमिव
 फलोपमस्य परिच्छेदकत्वे नेम्यादिदृष्टांतः । बृक्षोपमस्य त्वाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिदृष्टांतोत्तरूप
 इति बोध्यम् । पुनः कीदृशमायज्ञं हविरातिथ्यं निरूप्यते सोमे राजन्यगते इत्युपक्रम्य वैष्णवो भवति
 विष्णुवैष्णवज्ञस्तस्मात्तद्विरातिथ्यं निरूप्य इत्युपसंहारात्सोमाभिमानिनं यज्ञापरनामानं विष्णुम् । तेन
 तस्मै नूनमुभिध्वेवुचा विरूपुनित्यया ॥ बृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ २ ॥ यस्मि
 न्विश्वान्निकव्याचुक्तेनाभिरिवाश्रिता । त्रितंजृतीसंपर्यंतवृजे गावो न सुंयुजे ॥ युजे
 अर्वा अयुक्षतु न भंता मन्युके समे ॥ ३ ॥
 यावान्सौम्यो मंत्रः स सर्वोपि वैष्णव इति गम्यते ॥ १ ॥ तस्मा इति । तस्मै यज्ञापरनाम्ने विष्णवे नूनं निश्चितं
 अभिध्वेवोः अव्याकृताकाशस्य जगत्कारणस्य बीजोपमस्य अभितो वर्तमानाय फलोपमाय भो विरूप
 नित्यया वाचा अपौरुषेवदरूपया सरस्वत्या सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोदयस्व प्रेरयस्व । कीदृशाय तस्मै ।
 बृष्णे अभिमतफलवर्धिणे ॥ २ ॥ अथ पौरुषेयीणामपि वाचामयमेव स्तुत्य इत्याह ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्नी-

धर्मोदकेन भुवं क्लेदयंति स्म । एवं श्रमागतमपिगव्यं एते वयं अभीमतः साकल्येन अह् निश्चितं स्वजन्यं स्वस्य जन्यं स्वार्थीनं कर्तुं भूम प्रभवाम इत्यालोच्य ते पृष्ठा पृष्ठानि रुरुहुरित्येवार्थः । एकस्य पृष्ठे परस्तस्यापि पृष्ठेऽपर इत्येवंकर्मणारुह्य अत्युच्चस्थानस्थमपि क्षीणादिकं स्वायत्तं कुर्वत्येवेत्यर्थः ॥२५॥ एवमेनैकरुपायैर्गव्यमश्नाति भगवति मंत्रस्तदाशयं विवृणोति ॥ यं मर्त्यं इति ॥ यं श्रीकृष्णं विश्वात्मानं विश्व-

यं मर्त्यैः पुरुस्पृहं विदद्भिर्द्विर्द्वैस्युधार्यसे ॥ प्रस्वादं नंपितॄनामस्ततातिचिदुयवै ॥२६॥

स्य धार्यसे तृप्तये पुरुस्पृहं बहुकामयतं अत एव पितॄनां नवनीतानां प्रस्वादनं आस्वादानं आस्वादनकर्ता रमुपलभ्य मर्त्यैः आयवे जीवनाय अस्तताति गृहस्य पालनं कर्तव्यत्वेन विदत् अविदत् ज्ञातवान् । अस्य मर्थः । यद्येवं बालाः सर्वे गव्यं सुष्णंति तर्हि जीवनलोपो भविष्यतीति गृहसंरक्षणे जनः प्रवर्ततां भगवां स्त्वल्पेपि गव्ये मया आस्वादिते त्रैलोक्यसंतर्पणं पुण्यमेते प्राप्स्यंतीति चौर्येण तद्वास्वादयतीति ॥२६॥

तमेवं कुर्वाणं निगृह्य गोपीजनो यशोदासानीय वदति । अयं राघयादिति । अथ तव पुत्रैः अर्पकाशमानान्
 गोप्यस्थानेषु स्थितान् क्षीरादीन् रसान् रोचयत् भोक्तुं रोचयते । पुनश्च रुचानः स्तेनोप्यस्तेनवदी-
 प्यमानो घृष्टत्वं करोतीत्यर्थः । अयं उपालभ्यमानः पूर्वीः स्वापेक्षयातिप्रौढा अपि नारीः विवासयत् विव-
 सनाः करोति । एवं व्याकुलीकृत्य पलायत इत्यर्थः । ऋतेन शपथेनैतद्ब्रह्मो न तुतद्वेषेण । तर्हि बह्वीभिर्मि
 अयं रोचयदुरुचानो रुचानो रुचंवासयुह्यं २ तेनपूर्वीः ॥ अयमीयतऋतुयुग्मिश्रश्चैःस्वावि
 दानाभिनाचर्षणिप्राः ॥ २७ ॥

लित्वा कुतो न अियते तत आहुः । अयं ऋतयुग्मिभवेगवाद्भिरिति यावत् । अश्वैरीयते लभ्यते वेगवतोश्चाद्
 प्याधिकं धावतीत्यर्थः । कीदृशोयम् । स्वर्विदा स्वःभक्षणसुखं विन्दतीति स्वर्वित् तेन सुखमात्रार्थिना ना
 भिस्थजाठरेण निमित्तेन चर्षणिप्राः चर्षणीः प्रजाः ह्यायते लंघयतीति चर्षणिप्राः । रलयोः सावर्ण्यात्प्राः
 मिदार्थी अयं लोकमर्यादां लंघयतीत्यर्थः । वस्तुतस्त्वयमासामभिप्रायः । अयं चिदात्मा स्वयं रुचानः

प्रकाशमानः अरुचः अरोचमानान् जडान् घटादीन् रोचयत् प्रकाशयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति
 श्रुत्यंतरात् । अयमेव विशेषेण पूर्वीः प्रजाः अव्यक्ताद्याः स्वयमनृताः सतीः स्वेन ऋतेन सत्येन
 वासयति । अयमेव जडस्यानृतस्य च प्रपंचस्य स्फूर्तिसत्ताप्रद इत्यर्थः । अयं ऋतशुग्भिः सत्येन
 वस्तुना संबैरिंद्रियाइवरतमुखैरिंद्रियैर्मनोमात्रां गतैरीयते गम्यते स्वविदा नाभिना सगुणब्रह्मो
 पलब्धिस्थानेन नाभिना आलंबनीकृतेन ईयते । नभ्या उपरि तिष्ठति । विश्वस्यायतनं महदिति
 ॥ २८ ॥

यत्रुमंथांविबुधैर्त्तैर्ऋमीन्यभितुवाइव ॥ उलूखलसुतानामवेद्विद्रजल्लुलः ॥ २९ ॥
 श्रुतेः । चर्पणि प्राः पूरको व्यापक इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवं गोपीभिरावेदिते उलूखले यशोदादास्राबध्यमान-
 मालक्ष्य ऋषिराह । यत्र मंथामिति । यत्र उलूखले महत्तरमंथां मंथानं सगर्गं विबध्नते दधिभंथनार्थे
 तादृशे उलूखले बद्धाः सुताः उलूखलसुताः तेषाम् । मध्यमपदलोपी समासः बहुलं पूजायां उलू-
 खले बद्धस्य सुतस्य यमितवा इव नियमनायेव रश्मीन् दाम रज्जुः विशेषेण बध्नते मातरः । परं तु रश्मीनिव
 बध्नते न तु रश्मिभिः सुतमिति भावः । सुतो बद्ध इति प्रतीतिरुत्तासां भ्रंतिरित्यर्थः । हे इंद्र ईदृशान्

मातृजनान् उ निश्चितं अव इत् षष्ठ्यैव जल्युलः जडानि गावः इंद्रियाणि येषां ते जडगवाः अतिमूढा
 गोपजनाः ताच् छाति स्वीयत्वेनादत्त इति जड्युलः । अकारलोपोडकारस्य लकारश्च छांदसः । परिगृहीतानां
 लूखलेन गत्वा उलूखलं च तिर्यङ्कृत्वा वृक्षाबुन्मूलितवान् । तौ चोन्मूलितौ पुनर्देवताभावं प्राप्य प्रतिष्ठ-
 तानौ अद्यवर्नस्पती ऋष्यावृष्वेभिः सोतृभिः ॥ इंद्राय मधुमात्सुतम् ॥ २९ ॥ कउबुतैम-
 द्विमनः समस्यास्मत्पूर्व ऋषुयोन्तमापुः ॥ यन्मातरं च पितरं च साकभजनयथास्तु
 न्वः २ स्वायाः ॥ ३० ॥

मानौ नलकूबरमणिश्रीवौ व्रजजन आह ॥ तानो अद्यति ॥ भो वनस्पती ता तौ युवां नोरुमाकं अद्य ऋष्वौ
 रोषणौ उन्मूलितत्वेन क्लेशकरो ऋष्वेभिः क्लेशदः सोतृभिः प्रसेवकारणैः कर्मभिर्हेतुभिर्जातौ युवां कालिनो-
 न्मूलितौ दृष्ट्वास्माकं महदुःखं जातमित्यर्थः ॥ तथापि इंद्राय व्रजपतये मधुमत मधुरं रसं सुतं प्रयच्छंतं
 अस्मासु दयां कुरुतमित्यर्थः ॥ २९ ॥ तत् उलूखलात् माना मोचितः सादरमेवेक्ष्यमाणः तस्यै वैश्वरूप-

त्वं जातो देव जातो गर्भतो बहिराविर्भूतः सन् सद्य इदु सद्य एव चित् निश्चितं खलु इतो दुनोतीति इतः
 मातुः खेदकरो वियोगदुःखप्रदो भवसीत्यर्थः । एतेन देवकीपतेर्वसुदेवस्य गृहे जन्मधृतवानित सूचितमात्र
 वैकुण्ठस्यैन्द्रस्य वाक्यम् । अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्परितिरिति प्राश्रावयं शवसातुर्वसुयदुमिति च प्रमाणम् । तत्र
 हरिवंशे पूर्वं सोमवंशाद्ययातेः सकाशात्तस्य यदोः क्रोष्टादीनाग्भ्य शूरवसुदेवांतो वंश उक्तः । विकट्टुवाक्ये
 पुनः सूर्यवंश्याद्धर्यश्वाज्जातस्य यदोरेव माधवादिक्रमेण वसुवसुदेवांतो वंश उक्तः । तत्र यथा ब्रह्मपुत्रस्य
 वसिष्ठस्य मित्रावरुणाभ्यां पुनर्जातस्यापि नामरूपयोर्भेदः पूर्वान्वयाद्विच्छेदश्च नासीत् एवं यथातितो हर्यश्वाच्च
 जातस्य यदोरपि ज्ञेयम् ॥ यथा च ब्रह्मपुत्रस्यापि सनत्कुमारस्य कार्तिकेयत्वे स्कंद इति नाममात्रं भिन्नं
 व्यनक्ति । तमस्स्परं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारस्तं स्कंद इत्याचक्षत इति छांदोग्ये दर्शनात् । तथाशूर
 स्ययथात्यन्वयेहर्षश्चान्वयेचजातस्यवसुरिति नाममात्रेण भेदः । तेन वसुदेवस्य शूरपुत्रत्वं वसुपुत्रत्वं च-
 संगच्छते । अत एवसुदाहृतश्रुत्योरर्थः—अहं वसुनः वसोः सकाशात् भुवं अभवम् । अडभावः शब्दभावो गुणा
 भावश्चार्थः । पूर्व्यः आद्यपतिः स्वाधी । अविशेषात्कृत्स्नस्य जगत इत्यर्थः । तथाहं शवसा बलेन तुर्वसुं यदु

प्राश्रावयं प्रकर्षेण श्रावितवानस्मि-यदुवंशीयाः वयमतिबलवत्तरा इति ॥ अत्रतुर्वसुग्रहणं ययातिर्यदुवशंज-
त्वज्ञापनार्थम् । तेन यदुवंशे उत्पन्नस्य देवकीभर्तुर्गृहे भगवानुत्पन्न इति प्रसिद्धम् ॥ ११ ॥ अयं जात-
मात्रो मात्रा विद्युक्त इत्युक्तं तत्र हेतुमाह ॥ विष्णुमिति ॥ स्तोमासः स्तोमाः । आज्ञसेरसुक् । स्तुत्याः महा-
तो विष्णुं पुरुदस्मं बह्वायतनं अर्काः अर्भकाः । यामनि भक्तजनेषु प्रेमपीयूषपरिवेषणे गमन् । मंत्रघसेतिले-
विष्णुस्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येवकारिणो यामनि गमन् ॥ उरुक्रमः ककुहोय
स्य पूर्वानमर्द्दन्ति युवुतयोजनित्रीः ॥ १२ ॥

लुंक् । गताः प्राप्ताः । यमोपरिवेषणे एव मित्त्वादिह परिवेषणे यमेहस्वो न । के इव । भगस्येष्टवर्षस्य कारिण
इवा॥ अयमर्थः ॥ एकः पुत्रमिव प्रेम्णा वस्त्रालंकरणादिना विष्णुमर्हितं करोति अपरो दंडभयाद्वा जानमिवात्त्रा
राधनस्यैकरूपत्वेपि भावभेदात् उरुक्रमो उरुमर्हात्त्रिलोक्याक्रमणसमर्थः क्रमः पादविक्षेपो यस्य सः ककुहः
कुहकोस्तिायतो यस्य पूर्वोर्जनित्रीः प्रथममातरः युवतयः देवक्याद्याः बहुत्वं कल्पभेदाभिप्रायेण पूजायां वा ।

अत्र सुपां सुपो भवंतीति जसः शस्रानमर्द्धन्ति भगवदत्तेन महिम्ना उपेता अपि न तत्कर्तृकेण प्रेम्णा क्लिद्यन्ते ।
 तेन प्रेमभक्तेषु गोकुलजेनेष्वेव रक्तोद्भूदिति ॥ १२ ॥ सद्यश्चिजात इति य उक्तस्तं जातमात्रं देवा परिवञ्चरि-
 त्याह वसिष्ठः ॥ सस्वाश्चिद्धीति ॥ सस्वर्गः—यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमन्तरम् ॥ अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं
 स्वः पदारूपदमिति श्रुतिनिरुक्तं सुखवतासमानं सस्वः श्रीकृष्णाध्यासितं भ्रमंडलम् । चिद्धि इत्यनर्थकौ नि-
 स्वः पदारूपदमिति श्रुतिनिरुक्तं सुखवतासमानं सस्वः श्रीकृष्णाध्यासितं भ्रमंडलम् ॥ विश्वं शद्धौ अभितोमा

सुस्वाश्चिद्धितुन्व १ : शुंभमाना आहंसासोनीलपृष्ठा अपुसन् ॥

निषेदनरोनरणाः सवनेमदंतः ॥ १३ ॥
 पातौ सूचनप्रसिद्धयर्थौ वा । हंसासो हंसाः देवाः आसमंतात् गताः प्राप्ताः तन्वः तन्वः शुंभमानाः शोभयंतः ।
 दिव्यरूपधारिण इत्यर्थः । नीलपृष्ठाः । डलयोरैक्यात् नीलं स्वर्गः पृष्ठं येषां ते नीलपृष्ठाः । अंशमात्रेण
 स्वर्गे स्थित्वा सर्वात्मना भूमिमागता इत्यर्थः । विश्वं कृत्स्नं शर्द्धः । शृद्यु छेदने । वृष्टिकरं द्युस्थानमन्तरि-
 क्षस्थानं च देवता यूयं अभितः समंतात् मा मां मदभिन्नं निषेद निषसाद । अत्र वसिष्ठः मां इति प्रत्यग

भेदादीश्वरमस्मच्छन्देन निर्दिशति-मासुपारस्वेति अहं मनुभ्रमितीन्द्रवामदेवादिवत् । अत्र दृष्टान्तःनरो-
 नेत्यादि ॥ नशब्द उपमाार्थे । यथा नरो मनुष्याः सवने पुत्रजन्माद्भुत्सवे रण्वाः रमणशीला मन्दतो हृष्यंतः सं-
 स्क्रियमाणस्य शिशोरभितो निषीदंत्येवं देवाः कृष्णमभितो निषेदुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं निषण्णा देवाः
 वसुदेवं संबोधयंति ॥ इमे दिव इति ॥ भो मनुज इमे परिदृश्यमानाः दिवः संबन्धिनो देवाः अनि-
 इमेदिवो अनिमिषापृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसंनयन्ति ॥ प्रव्राजेचिन्नद्योगाधम
 स्तिपारंनो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥ १४ ॥

मिषाः निमिषवर्जितत्वेन अत्यन्तं सावधानाः पृथिव्याः सम्बन्धिनं अचेतसं अज्ञं जनं स्वयं चिकित्वांसः
 तस्य हितं जानन्तः नयंति एवं कुरुष्वेति शिक्षयंति ॥ तदेवाह ॥ प्रव्राज इति ॥ प्रकर्षेण व्रजते देशसी-
 मासुच्छंद्य गच्छते पुरुषाय नद्यो यमुना तत्संबन्धिजलम् । सोःजम्भावः आर्षः । गाधं प्रावृट्कालेपि जानुद्व-
 मस्ति । अतो नोरुमाकं पुरोवर्तिनोरस्य शिशोर्विष्पितस्य वेवैष्टि व्याप्नोतीति विट् पाति पिचतीति वा पितः विट्

चासौपितश्च विष्पितः जगतःसृष्टिस्थितिप्रलयकृत् तस्याविषशब्दस्यार्षे षत्वम् । कर्मणि षष्ठी । एवंच वि-
 ष्पितं पारं यमुनायाः परं तीरं प्रापयितुं पर्षेन् स्नेहवान् आदरयुक्तो भव । यमुना च तुभ्यं मार्गं दास्यतीति
 भावः ॥ १४ ॥ ननु कथमितैरज्ञातेन मयाऽयं पारं नेतुं शक्यः क्व वायं नीत्वा स्थापनीय इत्याकांक्षाया-
 माह ॥ यद्गोपेति ॥ यत्स्थानं गोपावत् गोपालयुक्तं यत्र च अदितिर्मित्रो वरुणश्च सुदासे शोभनाय दानाय-

यद्गोपावददितिःशर्मभुद्रंमित्रायच्छंतिवुरुणःसुदासे ॥ तस्मिन्नातोक्तनगुंदधाना
 मार्कमदेवहेलनंतुरासः ॥ १५ ॥ इदमुत्प्रत्युद्धतमंपुरस्ताज्ज्योतिस्तमसेवुथुना
 वदस्थात्॥नूनंदिबोडुद्वितरोविभ्रतीर्गुंतुकृणवन्नुषसुोजनाय ॥ १६ ॥

भद्रं उत्सवादिरूपं शर्म सुखं भद्रं अनामयं च यच्छंति तस्मिन् स्थाने तोकं तनयं आदधानाःआदधानः। भवेति
 शेषः । तत्र स्थापयेत्यर्थः ॥ भो तुरासः इतस्ततः प्लवमानमनोविगब्रस्ता देवहेलनं देवानामवज्ञानं मा कर्म
 मा कुरत । आर्षः पुरुषव्यत्ययः । स्वाभेदविवक्षया वा ॥ १५ ॥ एवं देवैराज्ञप्तो वसुदेवः

कृष्णमानीय नंदागारे यशोदानिकटे स्थापितवान् । तेनैव सह गताः देवाः तत्रै भगवतः स्वरूपं वर्णयन्ति ॥
 इदमुत्प्रेति त्रिभिर्मंत्रैः ॥ इदं शिशुरूपेण दृश्यमानं नूनं निश्चितं तत् वेदांतप्रसिद्धं ज्योतिश्चिन्मात्रं पुरुतमं
 भूमसंज्ञं तमसः तमःकार्यात् संसारात् तत्कारणादव्याकृताच्च पुरस्तात् पूर्वं उदस्थात् उत्थितं नित्यमा-
 विर्भूतं वयुनं प्रशस्तं कर्म दुष्टनिग्रहशिशुपालनरूपम् । दैर्घ्यं साहितिकं-वयुनावत् भवितुं जातमित्यर्थः ।
 अस्थुरुत्त्रिनाउषसः पुरस्तान्निमुताईवस्वरवोध्वुरेषु ॥ व्यूजस्युतमसुद्धारोच्छ
 न्तीरंमुच्छचयःपावकाः ॥ १७ ॥

उषसः उषोभिमानिन्यो देवताः गां तु पृथिवीं कृणवन् अलंचक्रुः । अथेति शेषः । जनाय दुष्टनि-
 ग्रहादिना जनहितायेत्यर्थः । कीदृश्य उषसः । दिवो दुहितरः । अव्याकृताकाशाज्जाता इत्यर्थः । अतएव विभा-
 तीः विशेषण भांत्यः ॥ १६ ॥ अस्थुरुत्त्रिना इति ॥ पुरस्तादितः पूर्वं चित्राः उषसः अस्थूलार्थकराः उषः कालाः
 स्थिताः । तथापि ताः मिता इव परिच्छिन्ना एवाऽल्पानंदकरत्वात् । अद्यतनी उपाऽखडानंदप्रकाशिकेत्यर्थः ।

मितत्वेदृष्टांतः। अध्वरेषु स्वरवद्वयं यूपैकदेशप्रदेशमात्रकाष्ठतुल्या इत्यर्थः। एतास्तु ब्रजस्य ब्रजसंबन्धिनस्तमसो मूलाज्ञानस्य पोषकाणि द्वाराणि देहाद्यभिमानान् उ निश्चितं व्युच्छंतीः वैपरीत्येन प्रकाशयन्तीः। अब्रवन्, व्रतवत्यः याः शुचयः पावकाः शुद्धिकर्त्र्यः। अहो ब्रजस्य भाग्यमखंडं ब्रह्म प्राक्कचिदप्यनविभूतमाविरभूदिति भावः ॥१७॥ न केवलं ब्रजस्य भाग्यं अपि तु भोजोपलक्षितानां वृष्ण्यंधकयादवानामपीत्याह ॥ उच्छन्ती उच्छन्तीरुद्यच्चितयतभोजान्। धोदेयाद्योषसोऽमुघोनीः ॥ अचित्रैः अन्तःपुण्यैः संसत्त्वबुध्यमानास्तमसो विमध्ये ॥ १८ ॥

ति ॥ अद्य भोजान् उच्छंतीः कंसेनाभिभूतान् भोजान् प्रकाशयन्तीः उषसः अचितयत जानीत् राधोदेयाय धनप्रदानाय मघोनीः धनवतीः। अत्र ब्रजस्य तमसो द्वारा व्युच्छंतीरिति भोजान् राधोदेयाय उच्छंतीरिति च ब्रजस्याज्ञानापगमेन परमपुरुषपुरुषार्थभागित्वं भोजानां श्रीकरत्वेनावरपुरुषार्थभागित्वं चोक्तम्। तत्र कारणं प्रागेवोक्तं विष्णुं स्तोमास इत्यत्र । तथा अचित्रे अचमत्करणिये महामोहमये तमसि विमध्ये अन्तः । स्थिता

इति शेषः। पणयोऽसुराः संसंतु स्वपंतु यथा अबुध्यमानाः। स्वहितमिति शेषः। तदेवं मंत्रत्रयेण क्रमात्कृष्णस्याः
 विर्भावो जनस्थोपकाराय व्रजस्य कैवल्याय भोजानां राज्यादिलाभैश्चि चेत्युक्तम् ॥ १८ ॥ अथ रामकृ-
 ष्णयोः सूत्रांतर्यामिरूपयोः साहचर्यमाह ॥ अपाडिति ॥ स एष अपाड् प्रत्यङ् सन् प्राङ् परागिव एति
 अन्तरात्मापि सन् बहिर्भावेन पुरुषांतररूपेण चरति। कुतः। स्वध्या लोकानां पुण्येन कर्मणा गृभीतो वशी-
 अपाङ्प्राडिति स्वध्या गृभीतो मर्त्यो मर्त्योऽसुर्योनिः ॥ ताशश्वंता विषूचीना विंयं
 त्रान्यं पुन्यं चिक्व्युर्न निचिक्व्युरन्यम् ॥ १९ ॥

कृतः सन् अमर्त्यः कृष्णोऽंतर्यामी मर्त्येन कृत्स्नकार्याभिमानीना सूत्रात्मना रामेण स्योनिः समानायां योनौ
 उदरे स्थाने वा भवतीति स्योनिः सोऽर्द्यः सहचरंता बुभावपि रामकृष्णौ शश्वंता शश्वद्भवौ। यो वै तत्काप्यसूत्रं
 विद्यातं चांतर्यामिणमिति प्रासिद्धौ सूत्रांतर्यामिणौ। विषूचीना विष्वंचौ व्यापकौ विंयंता विविधप्रकारेण
 यंतौ चरंतौ तयोरन्यं एकं सर्वे जना निचिक्वुः कार्यरूपत्वाज्जानंति ज्ञातवंतः प्रांच इति वा। सूत्रा-

त्मनोपि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् अन्त्यं कृष्णं न निचिक्युः इदंतया न जानीयुः प्रत्यगात्मत्वेनविषय-
 त्वात् गोपजना इत्यर्थः ॥ १९ ॥ हरिवंशक्रमेण ग्रथमं शकटासुरभंगमाह । पृथुरिति । दक्षिणायाः
 दक्षिणादिवसंबंधी मृत्युदूत इत्यर्थः । रथः शकटं अयोजि नियुक्तम् । असुरैरिति शेषः । एनं अमृतासः अमृता
 देवासः देवाः आसमंतात् अस्थुः परिवार्य स्थितवंतः न तु भंक्तुं अशकृवन्नित्यर्थः । स रथः कृष्णात् कृष्णं

पृथुरथो दक्षिणाया आयोज्यैर्न देवासो अमृतासो अस्थुः ॥ कृष्णाहुदंस्थादुर्या

३ विहायाश्चेकित्संती मानुषाय क्षयाय ॥ २० ॥

प्राप्य विहायाः आकाशात् प्रति उदस्थात् उत्थितः । कृष्णेनांतरिक्षउत्क्षिप्त इत्यर्थः । तदा मानुषाय मनुष्य-
 रूपस्य कृष्णस्य क्षयाय नाशेपि विषये चेकित्संती विचिकित्संती संदिहाना आर्यो श्रेष्ठा सर्वो प्रजा । अभूदिति
 शेषः । कथमेतच्छकटमुत्क्षिप्तं कथं वा नेन सन्निहितोपि शिशुर्न मर्दित इत्याश्चर्यममन्यतेत्यर्थः ॥ २० ॥

शङ्खनिरूपायाः पूतनायाः वधमाह । हेतिरिति । हेतिरिव हेतिरायुधवन्मृत्युरूपा पक्षिणी अस्मान् अभिवितुमा-
यातापि न द्भति नाभिभवति प्रत्युत अग्निधाने अग्निरूपस्य कृष्णस्य धाने पाने तर्पणे निमित्ते आ असुग-
तिदीत्यादानेषु । अस्माग्निजंतामृच्छ । दीपयंत्यां अग्नीष्टिकायां पदं स्थानं कुरुते कृष्णाय स्तनदानव्याजेन
वह्निवपपतेत्यर्थः । एवमुक्त्वा शान्तिं पठन्ति शन्न इति नोस्माकं गोभ्यः पुरुषेभ्यश्च शं कल्याणमस्तु ।
हेतिः पक्षिणी नर्दं भ्रात्यस्मान् अप्यापदं कृणुते अग्निधाने ॥ शन्नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चा
स्तुमानो हिंसीद्विह देवाः कपोतः ॥ २१ ॥ साकं यक्षमुप्रपत चाषेण किं किदीविना ॥
साकं वा तस्युद्वाज्यां साकं नश्यन्निहार्कया ॥ २२ ॥

भो देवाः कपोतो मृत्योर्दूतोस्मान्मा हिंसीदिति ॥ २१ ॥ वात्यारूपिणा तृणावर्त्तेन कृष्णे विहायसा नीति
देवस्तं शपन्ति साकमिति हे यक्ष महारोग वात्यारूपराक्षस चापेण चापवर्णेन शिशुना किं कीत्यव्यक्तभापणेन
दीव्यता क्रीडता किं किदीविना कृष्णेन त्वत्प्रपतनहेतुना साकं सार्द्धं त्वं प्रपत अंतरिक्षात् च्युतो भव ।

तथा वातस्य ध्राज्यायासुरेषया सोमस्पर्शिन्या वात्यया साकं सद्य एव नश्यं नष्टो भव । तथा निहाकया
 नितरां हा इति कायति शब्दं करोत्यनयेति निहाका तीव्रवेदना तथा साकं नश्य । नष्टे च त्वयि भगवान-
 स्मदीयो यथेष्टं विहरत्विति भावः । एवमुक्तमात्रे तत्तथैव जातमिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ततस्त्रिचतुर्वीपिकं कृष्णं
 गव्यार्थिनो गोपाः प्राथेयंते । आग्निं तं मन्यत इति सूक्तेन । तत्रायं मंत्रः । नवान इति । हे अग्ने जाठररूपेणा-
 नवानोअन्नआभरस्तोतृभ्यः सुक्षितीरिषः ॥ तेस्याम्यआनुचुस्त्वाहुतासोदमेदम्
 इषंस्तोतृभ्यआभर ॥ २३ ॥

तस्य भगवन् नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्यः नवाः क्षीरमंडदधिमस्तुनवनीताद्या यज्ञेष्यप्राप्ता इपोन्नानि आभर आह-
 र सुक्षितीः कल्याणधूमीः । याभिर्भक्षिताभिरागुःसत्त्वबलरोग्यादिकं भवति तादृशीभिरित्यर्थः । कथमेता-
 ल्भ्यंत इत्यत आहुः । तद्वति । ये देवास्त्वां पुरा आनुचुः स्तुतवंतः । त एव वयं दमे दमे गृहे गृहे त्वाद्भूतासः
 त्वद्भूताः स्याम यस्य गृह्यंयद्भवति तत्तत्तुभ्यं निवेदयिष्याम इत्यर्थः । इषं स्तोतृभ्य आभरेति पुनर्वचनमाह-

रार्थम् ॥ २३ ॥ एवं तेषामिष्टमनुतिष्ठतामपि यदा वंचयते तदा त एनमुपालभते । उभे इति । हे सुश्रद्ध
 सुतरामाहादकेति साकृतं संबोधनम् । त्वं उभे सर्पिषां पूर्णे दूर्वी दूर्व्यौ स्वस्थैवासनि आस्ये श्रीणीषे मिश्रयसि
 नत्वेकामपि बहुभ्योस्मभ्यं प्रयच्छसि एवं मा कुर्वित्यर्थः । उतो आपिचिनः अस्मान् उत्पुपूर्याः उत्कर्षेण
 शरितवानसि हविष्यैः पूर्वं उक्थेषु तथा इदानीमपि पूरयस्वेत्यर्थः । शवसः बलस्य पते स्वामिन्निषंस्तो
 उभेसुश्रद्धसुर्पिषोदूर्वीश्रीणीषआसनि ॥ उतोनुत्पुपूर्याउक्थेषुशवसस्पतुइषं
 स्तोतुभ्युआभर ॥ २४ ॥ अवंस्वयस्युवेषणुस्वेदंप्रथिषुजुहति ॥ अुभीमहुस्वजं
 न्युंभूर्मापृष्टेर्वरुहुः ॥ २५ ॥
 तुभ्य आभर । यद्वा उभे अपि दूर्व्यौ त्वमेव आसनि श्रीणीषे पिवास्मांस्तर्पयसीत्याश्चर्यमित्यर्थः । विंवरूपे
 त्वयि तुष्टे त्वत्प्रतिविंगानामस्माकं तुष्टिरर्थसिद्धेति भावः ॥ २४ ॥ अवस्वति । यस्य नवनीतादेः वेषणे
 अवस्थापने व्यवस्थार्थं स्वेदं घर्मोदकं पथिषुमार्गेषु गोपाः क्षीरादिभाजनानि वहंतो जुह्वति स्म श्रमजेन

प्रविष्टमित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं सर्वोपायैरामकृष्णाभ्यां पाल्यमानानां, गवां महाभाग्यमसहमानो ब्रह्मा वत्सान्
 वत्सपांश्च हतवान् तदा स्वयमेव भगवान् सर्ववत्सवत्सपाकारो जातः । तं गावः गोप्यश्च ज्ञातवत्यः न तु
 ब्रह्मेत्याह द्वाभ्याम् ॥ हिंक्रुण्वतीति ॥ अत्र जात्याभिप्रायेणैकवचनमासर्वाणि गौर्गोपी च स्वं स्वं पुत्रं दृष्ट्वा प्रेमाति-
 शयात् हिंक्रुण्वती हिंकारं मूर्ध्नि आघ्राणं च कुर्वती वसुपत्नी वसुः वसुवंश्यो राजा पतिः पालयिता यस्याः
 हिंक्रुण्वती वसुपत्नी वसुनां वत्समुच्छंती मनसुभ्यागात् ॥ दुहासुभिभ्यां पर्याअहन्ये-
 यंसावंधंतां महतेसौभगाय ॥ १० ॥

सा वसुपत्नी । न चात्राद्यौ वसवो वसुपदार्थमात्राः । रुद्राणां दुहिता वसुनामिति अन्यत्र वसुदुहितृत्वेन
 श्रुताया वसुपत्नीत्वायोगात् । वसुश्च हर्षदेवादिक्रमेण शूरापरपर्यायो वसुदेवस्य पितेति प्रागेव व्याख्यातम् ।
 ततश्च सुराज्ञां वत्सवंशोद्भवं कृष्णं स्वं स्वं वत्सीभूतमुच्छंती मनसा अभ्यागात् मनसैव ज्ञातवती अयमि-
 दानीं विष्णुदेवो वत्सरूपेण पातीति ॥ एवमेवास्मिन्न्यज्ञे मन्थमाना वेनुः दुहां द्वाभ्याणां मध्ये अस्या आविधानिकी

वेद स ऋचा केवलं अधीतया किं करिष्यति । न किमपीत्यर्थः । य इत् य एव पुरुषयोरियाः तद्विदस्त
 इमे नारदाद्याः समासते सम्यक् बाह्यैराभ्यन्तरैर्वा शब्दाभिरनाभिभूताः संतः आसते ॥ ८ ॥ एवमुक्तमात्रो रामः
 प्रलंबे स्वसामर्थ्यमाविश्वकारेत्याधिराह ॥ विष्टंभ इति ॥ प्राथिव्याः धरुणो धर्ता शेषावतारो रामः प्रलंबरुक्धरुथः
 सन् दिवो ह्यलोकशिविरस्य विष्टंभो मध्यमस्तंभ इव वर्द्धत इत्यर्थः । तत्र हेतुः । विश्वाः सर्वाः क्षितयः
 विष्टंभो दिवो धरुणः प्राथिव्या विश्वा उत्तक्षितगोहस्तैरस्य ॥ असंतुत्तसो गृणुते नि
 युत्वात्मह्वो अंशुः पंचतदंड्रियायं ॥ ९ ॥

ऐश्वर्याणि उत्त अपि अस्य हस्ते संविधेयानि सन्ति । हे सोमात्मक विष्णो एवंरूपो यत्तस्त्वमसि अतो
 मध्वः मधोः आदिदित्यस्य अंशुरिवांशुर्दीर्घः प्रलंबनामा अंशः ते तव पुरः इंद्रियाय वीर्यप्रकटनाय पवते
 शब्धिं यत्ते यः स नियुत्वान् नितरां यौति शुच्यत इति नियुत्प्राणः तद्भान् बलवानपि भारार्ततया
 उत्सः उत्सन्नः सन् गृणते मां मुंचेति प्रार्थयते । एवमप्यस्य रूपं असदेव भवति रामभूषेण क्रीलवद्भूमेरंतः

ब्रह्मास्मि तदहं न विजानामीव देहवेशात्प्रमादतीति न्यायेन जानन्नपि न जानामि इत्यर्थः । त्वदनुग्रहं विना
स्वीयमैश्वर्यं आविर्भावयुतं न शक्नोमीति भावः। कृत एवम् । मनसा बंधनेन सन्नद्धः पारवश्यं प्रापितः। अत एव
निणयः परप्रणयः सन् चशामि यदा काले मा मां ऋतस्य वेदस्य प्रथमजाः कारणभूतः प्रश्मात्मा आगन्
आगच्छेत्तदा आत् अस्मात् अस्यानुग्रहं प्राप्य इत् निश्चितं अस्याः वचः सकाशात् भागं निर्दिधतेस्मिन्निति
ऋचो अक्षरे परमेव्यो मुन्यस्मिन्देवा अंशिविश्वेनिषुदुः ॥ यस्तन्नवेदुकि मूचा क रिय
तिय इतद्दिदुस्तइमेसमासते ॥ ८ ॥

भागः प्रश्मात्मा तं अश्रुवे व्याप्तुयाम् ॥ तं गुरुं प्राप्य तत्त्वमसि वाक्यस्यार्थमैकान्त्यं लभेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥
ततः कारुणिको भवान् अपाड्देतीति प्राणव्याख्यातेन मंत्रेणायमहमस्मि तव आतीति शममाह्वारस्यानं-
तरमंत्रेणस्मै वाचस्तत्त्वं निवेदयति । ऋच इति । ऋचः सर्वाः अक्षरे व्यापके परमे व्योमन् अव्याकृतजन-
त्कारणे पर्यवसन्नाः । यस्मिन्व्योमि विश्वेदेवाः इंद्राद्याः इंद्रियाणि वा निषेदुः निषण्णाः संति यस्तत् न

वभूव ॥ ६ ॥ अथ खराकारं धेनुकं व्रजनाशायोद्यतमभिलक्ष्य लोको राममाह । समिद्धेति । हे इंद्र ईदृक्
 त्वं गर्दभं संसृण सम्यक् नाशय । कीदृशम् । अमुया अनया त्वत्प्रत्यक्षया पापया क्रियया खरतन्वा नुवंतं
 पीडयंतम् । धातूनामनेकार्थत्वात्कर्णाटकभाषाप्रसिद्धेश्च नुवतिरत्रपीडार्थः । पापयामुपेत्युभयत्र सुपो या ।
 हे इंद्र तु पुनः नोऽस्मान् गवादिषु आसंशत तथा लोके अस्मानभिलक्ष्य तादृशो गोपानहं भूयास-
 समिन्द्रगर्दभंसृणनुवंतंप्रापयामुया ॥ आतूर्नइन्द्रशंसृणोष्वरुवेषुशुश्रिषुसहस्रेषुतु
 वीमथ ॥ ६ ॥ नविजानामुयादिवेदंमस्मिनिण्यःसन्नद्धोमनसाचरामि ॥ युद्धामाग
 न्प्रथमुजाश्रुतस्याद्विद्वान्चो अरुनुवेभामुस्याः ॥ ७ ॥

मिति जन आश्रास्ते तथास्मान्कुर्वित्पर्यः । शुश्रिषु शुश्रूषवत्सु । सहस्रेषु अनतेषु तुवीनि
 पूर्णानि मथानि धनानि यस्मिन्निति तुर्वीमथद्वैध्वं साहितिकम् । एवमुक्तमात्रे रामस्तं जवानति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ अथ
 गोपखरुपिणा प्रलंबासुरेण द्विपमाणो राम आह ॥ नविजानामीति ॥ इवशब्दो भिन्नक्रमः । यादिदं अपरिमितज्ञातिकं

उभयत्र मंत्रे षसेति ल्हल्लुक्। नमहनजनेति गमेरुपधाया लोपः। संयोगान्तरस्य लोपश्चोभयत्र। अत्रः परं भवत्यः
 गोष्ठे सीदंतु उपविशन्तु । अस्मि अस्मान् रणयंतु रमयंतु प्रजावतीः प्रजावत्यः पुरुरूपाः श्वेतरक्तपाटला-
 ध्वनेकरूपवत्यः इह स्युः भवंतु पूर्वाः देवलोकश्चाद्द्वैत्रायसाक्षाय्यभोक्त्रेनित्याग्निहोत्रेवाग्नेःपूर्वाहुतिः प्रजापतेरु-
 त्रैर्द्रुहृतमिति श्रुतेः। प्रत्यहं उषसः उपःकालान्। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। दुहानाः दोहं ददत्यः। स्युरित्यपकृष्यते।
 इंद्रो यज्वने पृणते चांशिश्रुत्युपेहं द्वा। तु नस्व संसुषायति ॥ भूर्यो भूयो रुयि मिदं स्यावुर्ध्वयुन्न
 भिन्नो खिल्यो निदं धाति देवयुग्म् ॥ २१ ॥

॥२०॥ इन्द्रमिति। इंद्रो देवता यज्वने यजनशालिाय पृणते ददते च यजमानाय शिक्षति कल्याणं पंथानं दर्श-
 यति उपेत समीप एव अविलंबेनैव ददाति स्वं क्रतुफलं न तु मुपायति मुष्णाति। अव्यभिचारेण क्रतुफल-
 प्रद इत्यर्थः। भूयो भूयोधिकं अस्य यजमानस्य रयिं धनं इत् एव वर्धयन् तमेव देवैर्यति संयुज्यत इति
 देवयुस्तं देवानां भक्तं अभिन्ने शत्रुकृतभेदरहिते खिल्ये समुदाये निदधाति । तस्मै सा जनायाधिपत्यं

कीडारस्थानानि गमथ्यै गंतुं उरुम कामयामहे यत्र येषु वास्तुषु गावो भ्रूरीशुंगाः महाशुंगाः अयासः अयान्ति
 संचरन्ति । अत्र अस्मिंमह्येकै अह प्रसिद्धं तत् उरुमायस्य महाकीर्तः वृष्णः परमानंदयौषिणः परमं मह-
 त्पदं स्थानं भ्रूरी अत्यंतं अवभाति अवभासते ॥ १८ ॥ एवं मनोरथं कृत्वा तेषु भ्रूमावागतेषु इंद्रं ज्येष्ठत्वेन
 हृद्यानयन् श्रीभगवानुवाच ॥ ऋषभमिति ॥ हे इंद्र मां समानानां सजातीनां क्षत्रियाणामुपशं श्रेष्ठं कुरु
 ऋषभं मां समाजानां सुपत्नानां विषामुहिम्न ॥ इंद्रांशुभ्रूणां कृधि विराजुं गोपतिं गवांश्च
 ॥ १९ ॥ आगावोऽगमभूतभद्रमंक्रुत्सीदंतुगोष्ठेण यत्तुस्मै ॥ पुजावतीः पुरुहर्षा
 इहस्थुरिदं यपूर्वीरुषभोऽहं नानाः ॥ २० ॥

सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं युद्धे सहनसमर्थं इंद्रांशुभ्रूणां कृधि । तथा विराजं विशेषेण राजमानं कृधि ।
 तथा गोपतिं मां गवां च विराजं कृधि ॥ १९ ॥ ततो गोभिरिद्रेण च गवां राज्येभिषिक्तो विष्णुस्ताः स्तौति
 द्वाभ्याम् ॥ आगाव इति ॥ गावः आगमन् आगताः उत्त अपि च भद्रं मम पट्टाभिषेकं च अक्रन् कृतवत्यः ।

भागार्थं तत्र रत्नं जातौ यद्दुत्कृष्टं वस्तु तत्सर्वं दधाति निदधाति । कीदृश्यै विशे । भरहृतये भरस्य कैल-
 भारस्य हृतिराह्वानं अंगिकरणं यस्याः सा भरहृतिरतस्यै ॥ १६ ॥ तमस्येति ॥ तं अस्य कृष्णस्य क्रतुं
 गिरियज्ञं वरुणो राजा तथा अभिनौ देवौ तं क्रतुं सचंतं अनुकृतवन्तः । मारुतस्य जगतां प्राणस्य वेधसः
 विश्वस्रष्टुः इन्द्रान्येषां देवानां स क्रतुः सुखकरोभूदित्यर्थः । यत्र निमित्तं दृढं अहर्षिदं क्रतोर्लब्धारं पर्वतं
 तमस्यराजावरुणस्तमश्चिनुक्रतुंसचंतमारुतस्यवेधसः ॥ द्वाधारदक्षमुत्तममंह
 विदंशुञ्चविष्णुः संस्रिष्ववांअपोर्णते ॥ १७ ॥ तावांवारुतून्युश्मसिगमंशुयत्र
 गावांभूरिशृंगाश्यासः ॥ अत्राहृतदुरुगायस्युवृष्णःपरुमंपुदमवमतिभूरि ॥ १८ ॥

उत्तमं द्वाधार विष्णुः । हस्तेनेति शेषः । व्रजं तेनैव अहर्षिदा शैलेन अपोर्णते आच्छादयति यतः साखिवान् ।
 मित्राणां त्राणार्थमित्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं गवां त्राणे कृते भगदर्पः इन्द्रः उपकृताः सुरभ्यादयो गावश्च प्रीताः
 संश्रय व्रजं प्रति आगतुं प्रार्थयंते ॥ तावामिति ॥ ता तानि वां युवयोः रामकृष्णयोर्वस्तूनि

अहन्योभिः अहं क्रतुं अर्हद्भिर्हतुभिः । ऐन्द्रमहसुत्साद्य पर्वतमहे प्रवर्तिते सतीत्यर्थः । वरिष्ठं उरुतमं वज्रं
वज्रप्राप्यं वर्षं मायिनि मायाभृगीनर्तके कृष्णे अक्रुभिः पुराणतः सप्तमी राज्ञिभिः परिमितेन कालेन आजि-
वार्तिं सर्वतः क्षरति सप्तरात्रपर्यंतं गोकुलोपरि कल्पान्तवर्षसमं वर्षं चकारेत्यर्थः । मायी तु अहा अहानि प्रक-
तान् विवर्तयन् विपरीतं वर्तयन् कुर्वन्नेवा अस्ते इति शेषः । तस्माद्दर्षान्न भयं चकारेति भावः ॥ १५ ॥ तामरयेति । तां
तामरस्युरीतिपरं शौरिवृत्त्यनीकमख्यं भुजे अस्थुवर्षसः ॥ सञ्चायादिति तुमंतामिव
क्षयंरन्तुदधातिभरहृतयोविशे ॥ १६ ॥

महता वर्षेण ब्रजो नाशनीय इत्येवं रूपां अस्य इंद्रस्य गीतिं क्रियां प्रकारं परशोरिव केवलं जीवनच्छेदकरी-
मालोच्य अस्य इंद्रस्य प्रत्यनीकं तदीयभागहर्तृत्वेन शत्रुं पर्वतं अस्य सप्तवार्षिकस्य वर्षसः स्वरूपस्य
भुजे । धृतमिति शेषः । अख्यं अपश्यं न त्वयं पर्वतं धर्तुं तदा वामनवदेहेन वृद्धिं प्रापेत्यर्थः । स चा सख्या गोप-
वृन्देन निमित्तेन यदि यदापि तुमंतं अन्नवंतं क्षयं निवासमिव गोवर्द्धनमकरोत् तदा विशे प्रजायै प्रजानां

आकृष्णेनेति । कृष्णेन कृष्णशब्दितेन रजसा रंजकेन एष ह्येवानंदयतीति श्रुतिप्रसिद्धेन सता हेतुना आवर्त-
मानः सविता देवो यातीति वदंत्या को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेप आकाश आनंदो नस्यादिति श्रुत्यंतरप्रसि-
द्धं सवितुश्चालकं कृष्णं रजस्ततः पृथगिति दर्शितम् ॥ न च कृष्णेनेति रथेनेत्यस्य विशेषणं संभवति ॥ व्यव-
हितत्वात् । कृष्णं भा इत्यदाहृतश्रुत्यंतरविरोधाच्चा सौर्यत्वंत्वृचोर्दिव्याकीर्त्यत्वादौपचारिकम् ॥ लिगादर्शनात् ।
यत्कृष्णोरूपंकृत्वाप्राविशुस्त्वंवनस्पतीन् ॥ ततुस्त्वामेकविंशतिधासंभरामि

सुसंभृता ॥ ७ ॥

शेषंस्पष्टार्थम् ॥ ६ ॥ अत्रैव मंत्रांतरमुदाहरति । यत्कृष्ण इति । हे भगवन् यत् यस्मात्त्वं कृष्णः सत्यानं
दस्वरूपोपि मायाया रूपंरूपवज्जातीयं वियदादिकं कृत्वा निर्माय वनस्पतीन् स्थावरं जंगमं च प्राविशः
प्रविष्टवानसि । एतेन तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यस्याः श्रुतेरर्थो दर्शितः । यतःप्राविशस्ततो हेतोर्वनस्पति-
भ्यः सकाशात् त्वां तदंतःप्रविष्टं संभरामि चिन्मया एव समिध आचिनोमीत्यर्थः ॥ सुसंभृता सम्यग्गभरणवता

तमरु एशतः पुरे भाः इति श्राद्धप्रसिद्धं सत्यानंदस्वरूपं भाः शब्दितं ज्योतिर्गायत्र्यामपि भर्गोद्भाब्दोदितं नियानं
 यांत्यवेति यानं नि हीनं यानमस्य नियानं भूतलस्थायि अनुलक्ष्य सुपर्णाः शोभनपतनाः हरयः यज्ञभागहराः
 संतो ये दिक्सुत्पतंति क्षणमपि भूमौ न तिष्ठंति तेषि देवा अपोवसनाः पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
 भवन्तीति श्रुतरश्राब्दितैर्मानुषैः शरीरैराद्यादिता इत्यर्थः । आववृजन् कृष्णं समंताद्गोपयाद्वादिरूपेणावृत्य
 आकृष्णेन रजसावर्तमानो निवेशयद्भूमृतं मर्त्यं च ॥ हिरण्यर्षेण सवितारभुना देवो
 यांति भुवं नानि पश्यन् ॥ ६ ॥

स्थिता इत्यर्थः ॥ वृत्तु वर्तने झस्य रन् । ऋतस्य कर्मफलस्य सदनात् भोगस्थानात् स्वर्गात् । एत्येति शेषः ।
 तदेव सदनं स्तौति । आदित् । अस्मादेव ऋतस्य सदनात् वृत्तेन जलेन पृथिवी व्युद्घते वृष्टिद्वारा किन्ना क्रियते । स्वर्गं
 वासापेक्षया कृष्णसन्निध्यं श्रेय इति मत्वा सर्वे देवाः भूमौ वासमरोचयन्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ नन्विदं भिन्नसौर्वीविति
 द्वयोरप्यनयोर्मैत्रयोः सूर्यैर्देवत्वत्वं स्मर्यते । तत्कथं सूर्यात्वेति ततोऽप्यत् सदभिधं कृष्णं वस्त्वित्याशंक्याह ।

अत्र काव्या श्रिता इत्यात्वं जूतीइति पूर्वसवर्णदीर्घश्च विभक्तः सुपांसुष्टुणित्यनेनैव ॥३॥ यो नमस्यः स्तुत्यः
 सर्वाश्रयश्च तस्य स्वरूपं अस्थवामीये सूक्ते मंत्रद्वयेन दर्शयति ॥ इंद्रं मित्रमिति । यदिदं सदेव सोम्ये-
 दमग्र आसीदिति वेदांतप्रसिद्धम् एकमद्वितीयं सत् तदेव विषाः विद्वांसः बहुधा बहुप्रकारेण वर्तन्ति कथयन्ति ।
 तमेवेदं मित्रादिरूपं चाहुः ॥ यश्च सुपर्णो गरुत्मान् दिव्यो ज्योत्मानः तं—तथान्यादींश्च तमेवाहुः ॥ अत्र
 इन्द्रं सुजंवरुणमुग्रिमाहुरथादिव्यः समुपर्णो गरुत्मान् ॥ एकंसद्विप्रो बहुधावर्दंत्यु
 ग्रियुसंमातुरिश्वात्ममाहुः ॥ ४ ॥ कृष्णान्नियानुहर्यः सुपर्णाअपुवसान्नादिवुसुत्पंत
 न्ति ॥ तआववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्वृतेनंपृथिवीव्युद्यते ॥ ५ ॥

आहुर्वदन्तीत्यभ्यासोर्थस्य भ्रूयस्त्वं ज्योतयति । अहो दर्शनीयाऽहो दर्शनीयेतिवत् ॥ ४ ॥ कृष्णमिति ।
 यदेवं सर्वदेवतारूपं सत् तदेव कृष्णं सूर्यमंडलंतर्षते । कृषिभूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं
 परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्ण्यं यज्ञीलं परः कृष्ण—तदमस्तत्साम, कृष्णं

इवरे विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिः कृतानि भारतरामायणादीनि
 श्रिताश्रितानि पर्यवसन्नानि । एतेषां प्रतिकल्पं वर्णानुपूर्वीभेदेषु अर्थतो भेदाभावान्नित्यत्वमभिप्रेत्योक्तं वेदेषु
 यस्मिन्काव्यानि श्रितानीति । तत्र दृष्टान्तः । चक्रे नाभिरिवेति ॥ यथा नाभिश्चक्रस्यैकदेशं व्याप्नोति एवं
 काव्यानि एनं लेशत एव वर्णयन्तीत्यर्थः । तमेतं त्रितं त्रयाणां गुणानां तनितारं मायाया अपि स्रष्टारं जूती
 जूत्या मत्या । ध्यानेनेति यावत् । धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्प इति धीवृत्तिषु जूतिशब्दस्य पाठान्ता ।
 सपर्यत पूजयत । कम् । येन व्रजे गोकुले गावः प्रसिद्धाः नशब्द इवार्थे । संयुजे समिति एकीभावं न युज्यत
 इति संयुक् तस्मै पित्रे । स हि जातकर्मणि आत्मा वै पुत्रनामासीति मंत्रं पठन्नभेदाव्यासेन पुत्रं स्पृशति ।
 पितुः प्रियार्थं यथा गोकुले गावो रक्षिता एवं युजे संस्ये अर्जुनप्रियार्थं अश्वान् तस्यैव स्थे तुशान् अयुक्षत
 योजितवान् । अर्जुनस्य सारथ्यं कृतवानित्यर्थः । उभयत्र प्रयोजनं—नभंतामन्यके सम इति । कुत्सिता अन्यके
 दुःशत्रवः समे सर्वे नभंतां हिंस्यन्तामिति । मा भूवन्नन्यके सर्वे इति यास्कः । अत्र युजेसंयुजेपदान्यां
 अर्जुनंदेवेव गृहीतुं युक्तौ । पुराणेतिहासप्रामाण्याद्भ्रजादिपदान्तरसमभिव्याहाराच्चेति सहृदया एव विदाकुर्वन्तु ।

भवेन । एकविंशतिभेत्येकविंशोऽयं पुरुष इति संख्यासामान्यादिभ्यस्याप्यात्मरूपत्वं दर्शितम् । एतेन ओ-
 षधे त्रायस्त्वेनं शृणोत त्रावाणः इत्यचेतने प्रयोजनसंबंधोऽपि तत्तदंतःप्रविष्टचेतनाभिप्रायेण नत्वेचेतनांशाभि-
 प्रायेणेत्यपि सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ कुतो हेतोर्भगवान् भूमाववतारित्यत आह ॥ उत्तमातेति ॥ माता आदतिः ।
 पृथिवीति यावत् । द्यौः पिता पृथिवी मतेति मंत्रवर्णात् । महिषं महांतं इंद्रं अन्ववेनत् अन्वविदत् । तस्य हितं
 उत्तमातामहिषमन्ववेनदुमात्त्वजहतिपुत्रदेवाः ॥ अथाब्रवीद्ब्रह्मर्षिर्द्रोहनिष्यन्स
 र्वविष्णोवितरं विक्रमस्व ॥ ८ ॥

स्ववचनं प्रकाशितवती ॥ तदेवाह ॥ अमी इति ॥ हे पुत्र अमी देवास्त्वा त्वां जहति । गोब्राह्मण्यज्ञादीना-
 मसुरैर्भुवि भंगे कृते भागमलभमानाः देवा अरक्षितारं त्यक्ष्यंतीति भावः ॥ अत्र इंद्रो वृत्रं वारयति धर्ममिति
 वृत्रं असुरकुलं हनिष्यन् स्वयमज्ञातः सखेइति ॥ हे सखे अंतर्गमितया परमात्मतम विष्णो व्यापन-
 शील वितरं विशेषेण सुतरां क्रमस्व अत्युत्कटं पराक्रमं कुरु । असुरान् जहीत्यर्थः ॥ ८ ॥ स एवर्षिर्दे-

भूचरेष्वत्यंतदुष्करेषु तिष्ठति । एतदेवाह ॥ ते इति ॥ ते सप्तगर्भाः विपश्चितो ज्ञानवंतः धीतिभिः पूर्वेषां देहानां
 निधानैरवरुथापनैः परिभवंति साकल्येन वर्तते । पुनश्च ते मनसा परिभुवः मनोमात्रेण साधनेन विश्वतः
 देहद्वियादिसाकल्येन संपन्नाः संतः परिभवंति उत्पद्यंते पुनरित्यर्थः । अत्र रामविषये मनसेत्युभयज्ञान्वेति ।
 तस्य मातृद्वयेपि मनोमात्रेण प्रवेशात् । स्वकर्मजदेहाभावादिति ध्येयम् ॥ ९ ॥ कृष्णज्ञियानमिति भगवतो
 यद्देवचकारनसो अस्य वेदयद्देवदृशुर्हिरुगिन्नतरमात् ॥ समुत्तुर्योनापरिवीतोऽभ्रन्तर्ब
 हुश्रुजानिऋतुमाविवेश ॥ १० ॥

भूप्रवेश उक्तः तं विशदयति ॥ य ईमिति ॥ योयं धीधातुः ई एनं प्रपंचं चकार कल्पिवान् सः अस्य एनं
 प्रपंचं न वेद न हि जडं मनः स्वकार्यं वेदितुमलं सुदिव घटम् । यश्चाहंकारः ई एनं ददर्श यो दृष्ट्वाभिमानो
 तस्मादपि नु निश्चितं हिरुक् पृथक् इत एव य एवं विधोहंकारस्यापि साक्षी केवलदृष्ट्वाभ्रन्तर्वरूपः स मा-
 तुर्योना । सुपां सुखगिति सुपो जा । योनेः गर्भाशयस्य अंतर्मध्ये परिवीतोऽर्थोऽजरगुणा बोधितो भक्त-

णान्याथितो विष्णुर्देवक्या उदरे योगमायाद्वारा पूर्वं सप्तसंख्यान् अर्द्धगर्भान् आवेशयदित्याह ॥ सप्तार्द्धगर्भा इति ॥ कालनेमिपुत्राः षड्गर्भाख्याः ब्रह्माणसाराध्यामरत्वं प्राप्ता अपि पितामहेन हिरण्यकशिपुना पितामहं परित्यज्य देवपितामहं श्रयंतो दूर्यं स्वपितुर्हस्तेनैव मरणं प्राप्स्यथेति ज्ञाताः ते पाताले ज्ञायाना ब्रह्मवरदानात् स्थूलेन शरीरेणाविनष्टा अपि दैन्यशापाङ्घ्रिगशरीरैव वासिष्ठोदाहृतलवणवद्योगमायाबलेन सुप्तार्द्धगर्भाभुवनस्युरतोविष्णोस्तिष्ठन्तिप्रदिशाविधर्मणि ॥ तेषुतिभुर्मनंमुते विंपुश्चितःपरिभुवःपरिभवंतिबुिश्चतः ॥ ९ ॥

जन्मांतरं लेभिरे ॥ तत्र च कंसीभूतेन कालनेमिना ते निहता इति हरिवंशे उपाख्यायते । तेन षण्णामर्द्धगर्भत्वम् । रामोपि देवक्या उदरात् सप्तमगर्भं एव योगमायया निष्कास्य रोहिण्या उदरे निवेशित इति अयमप्यर्द्धगर्भएव।एवंसत्पञ्चगर्भा भुवनस्युरतो भुवनबीजभूतस्य विष्णोः प्रदिश्यत इति प्रदिक् तथा प्रदिशा आज्ञाकारिण्या योगमायया हेतुतया विधर्मिणि विपरीते धर्मे अंशेनामरत्वमंशेन जन्मादिभावत्वमित्येवंरूपेषु

भावेन । एकावशातिभेत्येकविंशोऽयं पुरुष इति संख्यासामान्यादिभ्रमस्याप्यात्मरूपत्वं दर्शितम् । एतेन ओ-
 षधे त्रायस्त्वेनं श्रुणोत प्रावाणः इत्यचेतने प्रयोजनसंबंधोऽपि ततदंतःप्रविष्टचेतनाभिप्रायेण नत्वचेतनांशाभि-
 प्रायेणेत्यपि सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ कुतो हेतोर्भावात् भूमावकतारेत्यत आह ॥ उत्तमातेति ॥ माता आदतिः ।
 प्राथिवीति यावत् । द्यौः पिता प्राथिवा मातेति मंत्रवर्णात् । महिषं महतं इंद्रं अन्ववेनत् अन्वविदत् । तस्य हितं
 उत्तमातामाहिषमन्ववेनद्मतीत्वा जहतिपुत्रदेवाः ॥ अथाब्रवीद्ब्रजामिन्द्रोहनिष्यन्स-
 र्वविष्णोवितरं विक्रमस्व ॥ ८ ॥

स्ववचनं प्रकाशितवती ॥ तदेवाह ॥ अमी इति ॥ हे पुत्र अमी देवास्त्वा त्वां जहति । गोब्राह्मण्यज्ञादीना-
 मसुरैर्भुवि भंगे कृते भागमलभमानाः देवा अरक्षितारं त्यक्ष्यतीति भावः ॥ अत्र इंद्रो वृत्रं वारयति धर्ममिति
 वृत्रं असुरकुलं हनिष्यन् स्वयमज्ञातः सन्नित्माह ॥ सखेइति ॥ हे सखे अंतर्गामितया परमात्मतम विष्णो व्यापन-
 शीलं विन्नरं विशेषेण सुतरां क्रमस्व अत्युत्कटं पराक्रमं कुरु । असुरान् जहीत्यर्थः ॥ ८ ॥ स एवामिन्द्रे-

निरुद्धास्तेषां का गतिः इत्यत आह॥यस्मिन्वृक्ष इति॥मध्वादा अन्नमश्रंतः सुपर्णाःशोभनाः पतनाः कुर्दन्पराः
 बालाः यस्मिन् वृक्षे निविशन्ति विद्महे सर्वे अधिसुवते च कृष्णमाज्ञापयन्ते च त्वमेव वत्सान्वेषणं कुरु वयमत्रा
 स्महे इति । तस्यैव वृक्षस्य समीपे यत् पिप्पलं स्वहरतस्थमुपदंशफलं अग्रे संवत्सरात्पूर्वं स्वाहु इतः स्वा-
 द्वित्याहुः ततः पिप्पलं अतीतेपि वत्सरे न उन्नशत् उत्कर्षणं न नष्टमात्रं हेतुमाह । यद्वति । यः पितरं न वेद
 आग्रावांभिरहन्योभिरुकुभिर्वरिष्ठ्वज्रमाजिघत्सिमायिनि ॥शुतंवायस्यप्रचरन्स्वेद-
 नैस्संवर्तयंतोविचवर्तयन्नर्हा ॥ १५ ॥

यःयत् यस्मात् पितरं संवत्सरमेवोक्तजनो न जानाति॥पितृशब्दश्च संवत्सरवाची पंचपादं पितरं द्वादशकृति
 मित्यत्र दृष्टः । संवत्सरमात्रः कालो गोपानां क्षणवद्गत इत्युपबृंहणे रूपष्टम् ॥ १४ ॥अथ गोवर्द्धनोद्धरणमाह ।
 आग्रावभिरिति । यस्य इंद्रस्य स्वेदने स्वकीये गृहे शतं शतसंख्या वा शब्दाधिका वा संवर्तै प्रलयं कुर्वतः
 सांवर्तका नाम मेवगणाः प्रचरन् शब्दात्रुच्चरन्ति स इंद्रः । ग्रावभिरिति ग्रावसमुदायरूपपर्वतो लक्ष्यते । तेन

देवो विश्वरूपं अपश्यत् विश्वरूपस्य भावो विश्वरूपं यदेव योजनत्रयांतरस्थेषु वत्सेषु रूपं तदेव कालस्वर्णेन
 वजस्थेष्वपश्यत्। ततश्चास्य इमे सत्या उत ते इति संदेह एवासीत् । गोषोपीवद्विशेषावधारणे सामर्थ्ये नासी-
 दिति भावः॥ १२॥ अन्येषां विपर्यय एवासीदित्याह॥ य इति॥ यि अर्वाचो वत्सादयः कृष्णसूषाः तान् उ निश्चितं
 येशुर्वाचुस्तां उपराचुर्वाहुर्येषां चुरतां उ अर्वाचुर्वाहुरिति स्पष्टार्थकनेवं विपर्ययेणाहुरत आह इन्द्र
 निधुरानयुक्तरजसोवहंति ॥ १३ ॥ यस्मिन्वक्ष्ये मुधादासुपुर्णानि विशते सुवते चा-
 धि विश्वे ॥ यस्येदाहुः पिप्लं स्वाद्रयेतन्नोन्नशुद्धः पितरं न वेदं ॥ १४ ॥
 इति॥ या यान् इन्द्रः कृष्णः चात् विधाता तौ उभौ चक्रथुः निर्मितवतौ। पुरुषव्यत्यय आर्षः। तानि तेषु ये अर्वाच
 इत्युक्तमहि साम सोमाभिमानिन् विष्णो धुरानयुक्ता रथादिधुरि नियुक्ता गवादय इव रजसः विपरीतबुद्धिरूपं
 रजा वहंति नृपद्मवः ॥ १३॥ संतु ब्रह्मेतरेषु वत्सेषु कृष्णात्मसु प्रमासंशयविपर्ययाः, ये तु वत्सादयो वर्पमाजं

वत्सत्वंतरात्मत्वेन सन्निहितरत्वाद्न दूरगमनेन खिद्यते नाप्यभितो गोभिः शब्दमन्विष्यते, नापि शब्दविशो-
पद्धारणं मदीयो वत्स इति निश्चीयते, नापि तज्ज्ञानन्तरं गोपयः प्रवर्तत इति। अनात्मा हि संशयगोचरो दृश्यते
न त्वात्मेति अहं न वेति वा नाहं वेति वा । तयोरत्समन्यदर्शनात् । अतः प्रत्यक्षपरगवत्सयोर्भेदं जानानो गोगो-
पीयणो धातुरप्येतन्महिमज्ञानाभावात् वरीयानिति भावः॥११॥ युक्तिति। दक्षिणाया शुरि कर्मफलानामुपरिभा-
युक्तामातासिद्धिरिदक्षिणाया अतिष्ठद्भौवृजनीष्वंतः ॥ अमीमेद्भुत्सोअनुगामंप
इयाद्दिश्वरूप्यांत्रिषुयोजनेषु ॥ १२ ॥

गोस्थितेन। विधेनेति शेषः। माता मिनोत्यनयेति माता दिव्यदृष्टियुक्ता वत्सानां परीक्षणे नियुक्तासीत् । माया-
वत्सेषु वत्सपेषु किमिदानीं ब्रजे वृत्तमस्तीत्यालोचितवानित्यर्थः। ततश्च किं दृष्टमत आह। अतिष्टदिति। वृज नीषु
ब्रजगतासु नीषु मातृषु गर्भैः वत्सः अंतरिवांतः गर्भं इव निकटे एव अतिष्ठदित्यपश्यत् । ततो नु पश्चाद्भुत्सो
विष्णोः पुत्रो ब्रह्मा गां यत्र स्वयं वत्साः स्थापितारतां भुवं अमीमेत् परीक्षितवान् । ततस्त्रिषु योजनेषु व्यवाहिते

इयं पयो वर्द्धताम् यथा कुष्णे वत्से सति क्षीरमवर्द्धयदेवमित्यर्थः । महते सौभाग्याय कैवल्याय अद्विभ्यां
 दोहनिसिताभ्यां संपदानत्वेन दोधत्वेन वा आश्विनोर्धर्मदेवतात्वाद्दध्वयुत्वेन संस्तुतत्वाद्वा । अत्र सेयमिति पदा
 भ्यां अभ्यगादिति पदाभ्यां च पूर्ववृत्तांतसूचकाभ्यां वसुनां वसुपतीति शब्दाभ्यां च श्रीभागवतोपबृंहिता वत्स
 हरणकथा सूचिता ॥ १० ॥ गोरिति । सैव गौः अनुवत्सं ब्रह्मणा हृतं स्ववत्समनु पञ्चाज्जातं वत्सं श्रीकृष्णं अमी-
 गोरमीमुदनुवत्सं सिधुवंतं मुद्गं नुहिङ्कृष्णो नमातुवाडु । ॥ सूक्ताणं धुर्मसुभिवां वशुना
 मिसमातिमायुं पयं तु पयोभिः ॥ ११ ॥

वत्सं परीक्षितुं नु निश्चितं मुद्गं नं हिङ्कृणात् हिंकारेण । यातवती मनसा ज्ञातत्वेपि आश्रणेनापि तं ज्ञातवती । क
 थमेतदत आह । सुकेति । सुकाणं धर्मं सरतीति सुकाणं अभिसरं धर्मवंतं श्रीव्रागमनश्चमेषण स्वेदवंतं अभिवावशाना
 सर्वतः शब्दं कुर्वाणा वत्सस्य च मायुं शब्दं परिचिनोति । ततश्च पयोभिर्हृदयर्थैः पयते प्रस्रौति प्रत्यंदते । भगवद्भूषे

प्रकाशितवान् अवेदिन्द्रजल्युल इति मुनेर्वाक्यं स्मरन् । तच्च दृष्ट्वा माता प्राह ॥ क उजुत इति ॥ हे परमेश्वर ते तव महिमनः माहात्म्यस्य समस्य कृत्स्नस्य अन्तर्के उ नु के निश्चिततया ये अस्मत्तः पूर्वं ऋषयोपि आपुस्ते केन केषीत्यर्थः । अत्रहेतुमाह । यदि यत् यतः मातरं मां भूमिं पितरं दिवं च साकं सहदं शुणपत् कृत्स्नं जगदित्यर्थः ॥ ३० ॥ स्वायास्तन्वः सकाशात् अजनयथाः प्राहुर्भावितवानसि । अतस्तव माहात्म्यं दुरधिगममित्यर्थः ॥ स्वोद्धृत-
 ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूक्तोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ स्वोद्धृत-
 मुदेवो अहाप्रपतेदनाहृत्परावतंपरमाङ्गनुवाउं ॥ अध्याश्यातुनिर्ऋतेरुपस्थेधेनुं

वृकारमुसासोअद्भुः ॥ १ ॥

संज्ञभागवतव्याख्यायां संज्ञरहस्यप्रकाशिकायां गोकुलकाण्डः प्रथमः ॥ १ ॥ अथ वृंदावनं प्रति वृकभयाद्भ-
 गवतः प्रस्थानमन्यसंबादमुखेनाह ॥ सुदेव इति ॥ सुदेवः आद्यवर्णलक्षणपाद्मासुदेवः । यथात्तं बृहदेवतायां—वर्ण-
 स्य वर्णयोर्लोपो बह्वचां व्यंजनस्य वा । अत्राणीति कपिनाभादनोयामीत्याद्यासु चेति । अत्राण्यस्मै पङ्क्तिः
 संभरंति वर्णस्य लोपः । अमत्राणीत्यपेक्षिते । प्रिया तद्यानि मे कणिरित्यत्र वर्णयोर्लोपः । वृषाकपिरि

इयं पयो वर्द्धताम् पथा कुष्णे वत्से साति क्षीरमवर्द्धयेद्वमित्यर्थः । महते सौभाग्य कैवल्याय अदिवभ्यां
 दोहनिमित्ताभ्यां संप्रदानत्वेन दोग्धत्वेन वा आश्विनोर्धर्मदेवतात्वाद्दध्वयुत्वेन संरतुतत्वाद्वा। अत्र सेयमिति पदा
 भ्यां अभ्यगादिति पदाभ्यां च पूर्ववृत्तांतसूचकाभ्यां वसूनां वसुपत्नीतिशब्दाभ्यां च श्रीभागवतोपबृंहिता वत्स
 हरणकथा सूचिता ॥ १० ॥ गोरिति। सैव गौः अनुवत्सं ब्रह्मणा हृतं स्ववत्समनु पश्चाज्जातं वत्सं श्रीकुष्णं असी-
 गौरमीमुदनुवत्सं सुषिषंतं मूर्द्धनिं हिङ्कृणोन्मातुवात् ॥ सूक्ताण्डुर्मसुभिर्वावशुाना
 सिमांतिमायुं पर्युते पर्याभिः ॥ ११ ॥

मेत् प्रसीतवती। कीदृशम्। सिषं व्याजं कुर्वाणं कपटवत्समित्यर्थः। कथमसीमेदत आह। मातेति। यतः मातृवै मातुं
 वत्सं परीक्षितुं नु निश्चितं मूर्द्धनिं हिङ्कृणोत् हिंकारेण। यातवती मनसा ज्ञातत्वेपि आश्रणेनापितं ज्ञातवती। क
 थमेतदत आह। सूकेति। सूक्ताणं वर्म सरतीति सूक्ताणं अभिसरं वर्मवतं श्रीजागमनश्रमेण स्वेदवंतं अभिवावज्ञाना
 सर्वतः शब्दं कुर्वाणा वत्सस्य च मायुं शब्दं परिचिनोति। ततश्च पर्याभिर्ब्रुधरर्थैः पर्यते प्रज्ञौति प्रख्यंदते। भगवद्दूषे

सर्पत्वादेव ईदृशोपि इन्द्रं कृष्णं प्राप्य अपृतन्यत् अयुष्यत् तेन सह युद्धं कृतवान् । अस्य कालियस्य सानो मूर्द्धनि वज्रं आजघान भगवत्पदचिह्नभूतं शिरस्याजगाम तदंकितं शिरोभूदित्यर्थः । सोयं वद्वि श्वर्मपट्टिका । तत्सदृशोनिस्तेजाः कालियो वृष्णो हरेः प्रतिमानं प्रतिचिह्नं वज्ररेखाकूपं बुभूषन् भूषामिवात्मनः कुर्वन् अशयत् शयनं चकार निरुद्यमोभूत् । कीदृशः । पुरुजा व्यस्तः अनेकैः प्रकारैः निरस्तः ॥४॥
 नदशभिन्नमंसुयाशयानुंमनोरुहाणाअतिशुंत्यापः ॥ याश्चिद्भ्रुवोर्मंदिनापुर्थतिष्ठता-
 सामहिःपत्सुतःशीर्षभूव ॥ ५ ॥

नद्वेति ॥ नदन् न शोणादिकं नदमिव शयानं दीर्घाकारेणापतितमसुयानेन कृष्णेन भिन्नं निर्जितं अनु पश्चात् आपः यमुनाजलानि अतिशयति अत्युत्कर्षेण गच्छन्ति । कीदृश्यः । मनोरुहाणाः हृदयंगमा इत्यर्थः । याः अपः चित्पूर्वं वृत्रः कालियः महिना माहात्म्येन पर्यतिष्ठत् तामामेव सन्निधौ शयनार्थं वा अहिः कालियः पत्सुतः पश्यां पीडितः सन् शोते इति पत्सुतःशी । समासेपि विभक्त्यल्लेष आर्षः । एवं विधा

प्रकाशितवान् अवेद्दिन्द्रजल्युल इति मुनेर्वाक्यं स्मरन् । तच्च दृष्ट्वा माता प्राह ॥ क उजुत इति ॥ हे परमेश्वर ते
 तव माहिमनः साहात्म्यस्य समस्य कृत्स्नस्य अन्तर्के उ नु के निश्चिततया ये अस्मत्तः पूर्वं ऋषयोपि आपुरस्त केन
 केषीत्यर्थः । अत्रेहेतुमाह । यदि यत् यतः मातरं मां भूमिं पितरं दिवं च साकं सहदं शुणपत् कृत्स्नं जगादित्यर्थः ।
 स्वायास्तन्वः सकाशात् अजन्यथाः प्रादुर्भावितवानसि । अतस्त्वव माहात्म्यं हरिणिगममित्यर्थः ॥ ३० ॥
 ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्थखंडावतंसगोविंदसूरिसूक्तोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ स्वोद्धत-
 भुद्वो अद्वाप्रपत्तेर्दनावृत्त्प्रावर्तंप्रमाङ्गनुवाडं ॥ अध्याशयोऽनिर्ऋतेरुपस्थेधेनुं
 वृकारभुसासोऽभुः ॥ १ ॥

संज्ञभाणवत्ख्याख्यायां संज्ञरहस्यप्रकाशिकायां गोकुलकाण्डः प्रथमः ॥ १ ॥ अथ वृंदावनं प्रति वृकभयाङ्ग-
 गवतः प्रस्थानमन्यसंवाद्सुखेनाह ॥ सुद्वव इति ॥ सुद्ववः आद्यवर्णल्लोपाद्वासुद्ववः । यथात्तं बृहद्वेवतायां-वर्ण-
 स्य वर्णयोर्लोपो बह्वच्चां व्यजनस्य वा । अत्राणीति कपिनाभादनोथामीत्याद्यासु चेति । अत्राण्यस्मै पङ्क्तिः
 संभरति वर्णस्य लोपः । अमत्राणित्यपेक्षिते । प्रिया तद्यानि मे कणिरित्यत्र वर्णयोर्लोपः । वृषाकपिरे

ददतित्यर्थः ॥२१॥ ततो निर्भयः गावः आसन्नित्याह नतानशंतीति ताः गावो न नशंति तरक्स्श्च ताः गाः न
 द्भ्राति नाभिभवति आमित्रः अमित्र प्रभवो व्यथिः पीडा आसाम् एताः गा न आदधर्षति न भीषयति याभिः
 यत्प्रसवपयधादिभिः देवान् यजते तथा ददति च दक्षिणात्वेन ताभिः गोभिः ज्येष्क निरंतरं गोपतिः सर्वोपि
 नतानंशंति न द्भ्रातितरक्भुनासामामित्रोव्याथिरादधर्षति ॥ देवांश्चयाभिर्यजंतु ददां
 ति च्चुज्यो गिताभिः स चतुर्गोपतिः सुहः ॥२२॥ नता अर्वा र्णिष्क क्काटो अश्नुते न संस्कृत
 त्रसुपयंति ता आभिः ॥ उरुगायमभंयंतस्य ता अन्तु गात्रो मर्त्यस्य विचरंति यज्वनः ॥२३॥
 गोमान् सन् इत संगतो भवत्येव ॥ २२ ॥ न ता अर्वेति । ताः गाः अर्वा हयरूपी केशी नाम असुरः रेणु-
 ककाटः रेणुना ककाटयति अतिद्वयेन आवृणोति नभोगर्भ इति रेणुककाटः । न अश्नुते व्याप्नोति वशीकर्तु
 न शकरोतीत्यर्थः । तस्य गोपृथे प्रविष्टमात्रस्य कृष्णेन नाहितत्वात् । तथा ताः गावः संस्कृतन्नं संस्कृतैर्नैव हवि-

रादिना तसः सन् ज्ञायत इति संस्कृतम् अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारव्रतं ज्ञायत वा इति संस्कृतत्रोग्निः तंप्रति
 ताअभ्युपयंति न च वाडवानौ पतंतीत्यर्थः । कृष्णैव वाडवस्यापि पीतत्वात् । एतच्चारोगादेरप्युपलक्षणम् ।
 निर्भयत्वे हेतुमाह । उर्वीति । उरुणायं महाकीर्तिम् अभयं भयहीनमनुलक्ष्य तस्य मर्त्यस्य यज्वनो नंदादेर्गो
 विचरंति ॥ २३ ॥ पूर्वमंत्रोपन्यस्तस्यावर्णो वधोन्यत्रापि श्रूयते । हस्त इति । हस्ते भुजे विश्वानि सर्वाणि
 हस्तेदधानो नृमणा विश्वान्यमैद्वान्ब्राह्महाजिषीदन् ॥ विदंतीमनुनरोधिपुंधाहुदा
 यन्तुष्टान्मंत्रानशंसन् ॥ २४ ॥

नृमणा बलानि दधानो हस्तेनैव गृहा अश्वस्य सुखगृहायां निषीदन् प्रविश्य स्थिरीभवन् ततो सुखस्थे हस्ते
 विवृद्धिं गते कर्कटीफलवाद्धिदीर्घं च केशानि देवान् अमे सुखे धात् अदधत् । एतच्च भागवते द्रष्टव्यम् । विदं-
 तीति । यम् एनं सुखयितारम् अत्र भक्तौ विदंति लभंते नरो मनुष्याः ये धियंधाः बुद्धिं धारयंतः निगुहंती
 योगिनः यदनुग्रहात् ऋदा मनसैव तपान परिच्छिन्नान् मंत्रान् अशंसन् हिरण्यगर्भाद्याः शिष्येभ्यः अकथयन् ।

यथोक्तं तेन ब्रह्म हृदा य आदिकर्षये इति ॥ २४ ॥ पूर्वमंत्रे सूचितः अग्निभयाभावहेतुः । तं प्रकटन् कृष्ण-
 कृतमग्निपानं प्रदेशान्तरस्थेन मंत्रेणाह । सजिह्वयेति । समायीयस्योपरि इंद्रेण सांवर्तको भेषगणः प्रेरितः
 स द्वावाग्निरूपिणोसुरस्य विनाशे चतुरनीकोपि चत्वारि पृथिव्यतेजोवाय्वात्मकानि अनीकानि सैन्यानीव
 प्रतिपक्षक्षयकारणानि संत्यस्य चतुरनीकः । तथा हि।बहुभिः पांसुभिरद्भिर्वा तीव्रवायुना वा दिव्यार्चिमद्भिः
 सजिह्वयान्चतुरनीकऋजते चारुवसानोवरुणो यतन्नरिम् ॥ नतस्यंविद्मपुरुषत्वतावुयं

यतोभगःसवितादातिवार्थम् ॥ २५ ॥

शान्मयतीति प्रसिद्धम् । आसुरोभिदैवेनाग्निना शमयितुं युक्तः माहेश्वरोज्वर इव वैष्णवेन ज्वरेण । अथापि
 भक्तेष्वत्यंतवात्सल्यात् स्वस्य जिह्वयैव अरिम् आसुरमग्निम् ऋजते हिनस्ति । कीदृशः । चारुवसानः रम्यं
 मनुष्यशरीरं दधान इत्यर्थः । भक्तान् गोपादीन् स्वीयत्वेन वृण्वानः यतन् यतमानः तस्य एवंविधस्य पुरु-
 पत्वता पौरुषाणि।द्वितीयो भावप्रत्ययः छान्दसः।वयं न विद्म न जानीमः।यतो मानुषेष्वहृष्टमपि द्वावाग्निपानं

करोति । यतो यदनुग्रहात् भगो भाग्यवान् सविता सूर्यो वार्यं वारि । स्वार्थे व्यञ् । दाति ददाति ॥ यद्वा
 । कृष्णं त इमेत्यस्यानंतरं मंत्र उदाहार्यः ॥२६॥ सर्वोजातस्येति । सर्वोजातस्य शिशोरेव कृष्णस्य ओजः
 सामर्थ्यं दृढज्ञानं दृढशोऽदृष्टपूर्वमित्यर्थः । यच्छोचिः ज्वालाजालम् अतसेषु शुष्कतृणेषु वातोनुवाति संवर्द्ध-
 यति । ततः अस्य शिशोस्तिग्मां जिह्वामाभ्रं इत्यनुकथ्यते । तेन नां प्राप्येत्यर्थः रिणाक्ति रिच्यते। नश्यती-
 मद्योजातस्युदृष्टशानभोजोयदस्युवातोअनुवातिशोचिः ॥ रिणाक्तिरिमासंतसेषु
 जिह्वांस्थिराचिदक्षादयतुविजंभैः ॥२६॥ उपेदमुपपचंनसु। सुगोषुपपच्यताम् ॥ उप
 ऋषुभस्युरेतुस्युपंद्गतववीथं ॥ २७ ॥
 त्यर्थः । स्थिराचिदक्षा यथा स्थिरं पायसाद्यन्नं तद्गदित्यर्थः। तत्र हेतुमाहादयते विजंभैरिति । एवमसद्योजातो
 जंभैरसुरैर्हेतुभिर्विज्ञेपेण द्यते तैः पीडितलोकं पालयति । अतो महान्कारुणिकोऽयमेव क्षरणीकरणीय इति
 भावः ॥ २६ ॥ उपेदमिति । हे उपेद तव वीथं जायन्त्यपि सति आसु गोषु इदम् उपपचंनं निहितस्य गर्भे-

स्य विनाशार्थं पुनः ऋषभासुरेण क्रियमाणं रेतःसेचनम् उपपृच्यता उपेत्य कथं समुद्धं जायताम् उपशब्दी-
 यादपूरणार्थौ । ऋषभस्य रेतसि निमित्तभूते सति ॥ २७ ॥ इत्थं गोवचःश्रुत्वा कृष्णेन कृतो वृषभवधः प्रदे-
 शान्तरे श्रूयते । प्रनेमस्मिन्निति । यान्तर्गोपाः अंतर्यामिन् नेस्मिन् अर्द्धे प्रपंचे स्थावरः सोमो नाम तत्पोषकः
 प्रददशे प्रकर्षेण दृष्टो वेदे सोम औषधीनामधिपतिरित्यादौ।प्यश्च नेमम् अर्द्धे प्रपंचम् अस्था जंगमत्वेन आविः
 प्रनेमस्मिन्ददशुसोमोअंतर्गोपानेममुाविरुस्थाकृणोति ॥सतिगमशृंगंवृषभंयुत्स
 नंदुहस्तस्थौबहुलेबुद्धोअंतः ॥ २८ ॥

कृणोति विरुपष्टयति सांतर्गोपारितगमशृंगं वृषभं वृषभासुरं शुशुत्सन् योद्धुमिच्छन् इहो इहान् तरस्थौ
 बुद्धेन हत्वा स्थितोभूदित्यर्थः । कीदृशोसौ । बहुले महति जने संसारे अंतःहृदयपुंडरीकरूपे उपाधौ बुद्धो
 मायया रुद्धोरिति । योऽयमंतर्यामी जगद्धेतुः स एव जीवभावं प्राप्तान् स्वप्रतिविंबान् स्थावरजंगमान् पाती-

दासस्य विघ्नकर्तुरिन्द्रादेश्च ओजः सामर्थ्यं दंभय नाशय । वयम् ऋषयः तत्प्रसिद्धम् अस्य बुद्धिस्थस्य
 अनेन कश्यपेन पित्रा संभृतं संचितं पारिजातारुख्यं वसु धनम् इन्द्रेण सार्द्धं तव विभजेमहि विभागं करिष्यामः ।
 ऐरावतादीनामुपभोगमिन्द्रादयः कुर्वंतु पारिजातं तु त्वदीयमत्र दापयिष्यामः । एतेन पारिजातहरणं
 शक्रमदभङ्गश्च प्रोक्तः । नभंतामिति । प्राग्वत् ॥ ६ ॥ तदेवं सन्निहितानां मनोरथपूरणं कृतम् । देशान्तरस्था-
 नामपि तत्कृतमिति द्वैपद्याह ! वासयसविति । हे वैधसः इदं ब्रह्मणोपि परमेश्वर त्वं नः अस्मान्कौरवसभायां
 वासयसीववेधसुस्त्वन्नैः कुदानं इंद्रुवचसो बुबोधः ॥ अस्तंतुात्याधियारथिसुवीरं पृक्षो
 नो अर्वाङ्ग्युहीतव्राजी ॥ ७ ॥

दुःशासनेनोपरुष्टवस्त्रात् । बहुत्वं पूजायाम् । वस्त्रान्तरैर्वासयसीव आच्छादयसीव । ऊर्ध्वोर्ध्ववस्त्रापगमोत्तरम-
 न्तराच्छादितमेव आत्मानं पश्यामि न त्वनाच्छाद्यमानम् । तेन वासयसीवेत्यनुमीयस इत्यर्थः । नः अस्माकं
 वचसः प्रार्थनावाक्यं दूरेदेशस्थश्च कदा बुबोध बुद्धवानसि । त्राहीति वाक्योच्चारणात्प्रागेव त्राणं कृतवानसी-
 त्यर्थः । किं च अस्तं गृहं रथिं राज्यादिकं धनं सुवीरं परिक्षिदारुख्यं पुत्रं च तात्या तत्पालनेन धिया बुद्धि-

साचिव्येन च पृक्षः पृतनाः क्षिणोतीति शत्रुसैन्यहंता अर्वा नित्यसाग्निहितः वाजी वेगवान् नः अस्मान्
 न्युहीत अवसत् प्रापितवान्। जयद्रथवधादौ हि प्रतिज्ञाभंगाद्भुवननाशे पांडवानां गृहमेव उच्छिन्नं स्यात्। अतो
 गृहस्य संरक्षणं त्वयैव कृतम्। एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥७॥ अग्निप्रसादात् स्वयं स्वोत्पत्त्यभ्युपाधिकमेव भगवंतं
 स्तौति द्रौपद्यैव । मा नो अग्न इति । हे अग्ने नः अस्मान् वीरात् विक्रान्तात्ते अर्जुनादन्यस्मै स्वयंवरकाले
 मा परादाः न पराकृत्य दत्तवानसितथा दुर्वाससे ऋषये वने दुर्योधनवचनादकालेऽभ्यगताय । षष्ठ्यर्थे चतु-
 र्मानो अग्नेवीरते परोदा दुर्वाससे मृतये मानो अर्यै ॥ मानः क्षुधेमा रक्षसं ऋतावो मानो
 दसेमावनु आजुहूर्थाः ॥ ८ ॥

श्रीतस्य अमतये विरोधिबुद्धये यद्यकालेपि गतं मां शिष्यैः सहितं न भोजयिष्यंति तर्हि सर्वान् पांडवान्
 ज्ञापेन भस्मीकरिष्यामीत्येवंरूपाय अस्यै बुद्धिस्थायै नः मा दाः । मा नः क्षुधे । वने सूर्यप्रसादात् क्षुधे स्वा
 द्याय नः मा दाः। मा रक्षेस। भीमार्जुनयोः परीक्षे धर्मराजं मां च हतवते ब्राह्मणरूपाय रक्षसे नोऽस्मान् मा
 दाः । हे ऋतावः ऋतेन सत्येन वातीति ऋतवः तस्य संबोधनं हे ऋतवः। दैर्घ्यं साहितिकम्। हे सत्यपक्षपातिन्

दमे गृहे कौरवसभायां नोऽस्मान् आञ्जुहूर्थाः दुःशासनाद्द्विद्वारा मा न आञ्जुहृथाः । न प्रसह्य हृतवानसि । तत्र
 तत्र बाधितुमागतेषु शत्रुषु रक्षितवानसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथ हरिवंशो उपबृंहितां भगवतः समुद्रे सलिलक्रीडा-
 मनुवर्णयति मंत्रः । उत्समुद्रादिति । क्षीरोदादपि मधुना मधुमान् अमृतयः ऊर्मिः उदागात् उद्गतः स च साम्रा-
 ज्याय सम्राट् सर्वराजाधिराजः हरिः तस्येदं लीलाकर्म साम्राज्यं तस्मै कृष्णस्य क्रीडार्थं तं प्रकथने
 उत्समुद्रान्मधुना ऊर्मिरागात्साम्राज्याय प्रतुरं दर्शानः । अमृचये मधवानो वुयंचे
 षमूर्जं मधुसुतसंभरेम ॥ ९ ॥ ससमुद्रे अपीच्यं स्तुरोद्यामिव रोहतिनियदासुयञ्जे
 दधे ॥ समाया अचिनापदास्तृणान्नाकुमारुहन्नभंतामन्युकेसंभे ॥ १० ॥

दधानः स एव समुद्रस्तमूर्ध्नि विपुलतरं कृत्वा धत्त इत्यर्थः । अमी च पुरोवर्तिनो मधवानः इन्द्रतुल्याः ये वा सं-
 ति वयं च मानुषाः सर्वे सहैव इषं अन्नम् ऊर्जं रसं च मधुमत् अमृतस्वादुमत् संभरेम विहारे स्वीकुर्मः ।
 स्वार्थमीश्वरार्थं चेति भावः ॥ ९ ॥ एवं समुद्रे क्राडता भगवता स्वलोकं प्रत्यपि गतमित्याह । स समुद्र इति ।
 यो विष्णुना क्रीडापुष्करिणीकृतः स प्रसिद्धः समुद्रः अपीच्यो रम्यतमः तुरो वेगवान् ह्यं रोहताव स्वर्गा-

द्वितीया प्रथमार्थे । राजाधिपतिः नराणां मध्ये यज्ञस्फरो बभूव । यद्वा बलवान् यज्ञस्करः प्रभुत्ववांश्च
 स राजाधिपतिः बभूवेत्यर्थः । स एव संकीर्णनागाइवपतिः सन् नराणां सततं सुमंगल्यं दीर्घमायुश्च दत्तवान्
 ॥ ३॥ यो धर्तैतियो विष्णुः भुवनानां भूरादीनां धर्ता यश्च उस्त्राणां गवाम् अपीच्यइ अपीच्यानि रम्या-
 णि तत्तद्गुणविशेषीकृतानि नामानि वेद जानीति गुह्या गुह्यानि । यथोक्तं भारते-“ऋषभानपि जानामि
 योधुर्ताभुवनानां यत्तुस्त्राणामपीच्य्या इवेदुनामानिगुह्या ॥ सक्रुविःकाव्यापुररूपं
 द्यौरिवपुष्यतिनभंतामन्युकेसमे॥४॥ यत्तुस्त्राणामपीच्य्या इवेदुनामानिगुह्या ॥ सक्रुविःकाव्यापुररूपं
 धामानिममृशुद्ररुणस्यपुरोगयेविश्वेदुवाअनुव्रतंनभंतामन्युकेसमे॥ ५ ॥

सम्यक् प्रजितलक्षणान् । येषां मूत्रसुपात्राय अपि वंध्या प्रसूयते’ इत्येवं गवामपि गोप्यानि संतीत्यूह्यम् ।
 स कविः सर्वज्ञः काव्याकाव्यं कवीनां स्तुत्यं पुरु बहुविधं रूपं पुष्यति आदाय पुष्टं च करोति । तत्र
 दृष्टान्तः-द्यौरिविति । यथा द्युस्थाः देवाः प्रतियजमानं रूपभेदान्कृत्वा युगपदेनेकान्यज्ञान् गच्छन्ति तद्वदि-
 त्यर्थः । नभंतामिति । प्राग्वत्॥४॥ “यस्मिन्विश्वानि काव्य” इति मंत्रः प्राग्व्याख्यातः । तदन्तरं मंत्रं व्या-

मंत्रस्य माहात्म्यम् "आस्यजानंतोनामचिद्विविक्तनम्" इत्येतैर्मंत्रैः कथ्यत इति मुक्तिस्वामिरयमुपास्यः ॥३०॥
 इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरधरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्य कृतौ स्वोद्धृतमंत्रभागवत-
 व्याख्यायां मंत्रहस्यप्रकाशिकायामञ्जूरकाण्डस्तृतीयः ॥ ३ ॥ अथ मथुराप्रविष्टयोः रामकृष्णयोः
 रजकमालाकारादिषु निग्रहानुग्रहादिकमाह । युवमिति । भो मित्रावरुणौ पूर्वपञ्चिमौ अंतर्था
 मिसूत्रात्मानौ । "यो देवानां नामधा एक एव" इति सर्वदेवतनामभिस्तयोरभिधेयत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वात् ।
 युवंवस्त्राणिपीवुसावंसाथेयुवोरच्छिद्रामंतवोहसर्गाः ॥ अर्वातिरतुमनृतानुविठ्व

कंसस्य रजकं हत्वा तदीयानि वासांसि बलाहूहीतवंताविति प्रसिद्धमायथा युवोः युवयोः मंतवः मानयितारः
 सर्गाः सृजंति दिव्यांगानुलेपनादीनीति सर्गाः मालाकारकुजादयः अच्छिद्राः पूर्णाः जाता इति शेषः आत्म-
 लाभादेव पूर्णत्वं भवति नान्यथेति ते कृतकृत्या जाता इत्यर्थः । तथा विश्वा ऋकार उदये कथावकारमिति,
 संहितायां ह्रस्वत्वं विश्वऋतेनेति । सर्वाणि अनृतानि आत्मनि गोपत्वं द्रुमिलपुत्रे कंसे च यादवत्वं मल्लमंतं-

गजादिषु भयंकरत्वमित्येतानि अवातिरतं तीर्णवंतौ । तथा ऋतेन स्वयिन सत्येन यादवत्वेन सचेथे संगतवं-
 तौ । गोपच्छन्न विहायेतरांश्चानृतप्रधानाग्निहतवंतावित्यर्थः ॥ १॥ तत्र कंसवधप्रकारमाह । इन्द्र इति।इन्द्रः
 विश्वेः कृत्स्नैः वीर्यैः बलैः पत्यमानः पतनार्थत्वं मंचादधः पातितस्य कंसस्योपरि पततीति पुराणाह्वयते।
 माहत्वा महत्त्वेन उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपप्तौ पूरितवान् । त्रैलोक्यस्य स्वातर्गतस्य भारं क्षितवानि
 इंद्रो विरवैर्वीर्यैः ३ पत्यमान उभे आपप्तौ रोदसीमाह्रित्वा ॥ पुरंदुरो वृत्रहा धृष्णुषेणः
 सुगृभ्यानुआभृशूरिपुश्वः ॥२॥ युशस्कंरुं बलवंतं प्रभुत्वं तमुवराजा छिपति बभूव ॥
 संकीर्णनागाश्चुपति नरुणां सुमुंगल्यसततंडीधमायुः ॥ ३ ॥

त्यर्थः । अत एव पुरं शरीरं दारयतीति पुरंदरः शत्रुशरीरविदारकः । एवं च वृत्रहा धर्मपिधातुः कंसस्य
 हंता। धृष्णुर्विश्वपालनक्षमो सेना समूहो यस्य स धृष्णुषेणः। एवंभूतः इन्द्रः परमेश्वरः त्वं महाविष्णा भूरिपश्वः
 बहून्पशुप्रायान् असुरान् संगृभ्या संगृह्येत्यर्थः । नः अस्मान् आभरा साकल्येन पालय ॥२॥ “ऋषभमासमा
 नाम्” इति मंत्रे प्रागुदाहृतं राजराज्यप्रार्थनं तदधुना शक्रादयः कृष्णाय संपादयंतीत्याह । यशस्करमिति ।

द्वितीया प्रथमाथै । राजाधिपतिः नराणां मध्ये यशस्करो बभूव । यद्वा बलवान् यशस्करः प्रभुत्ववाञ्छ
 स राजाधिपतिः बभूवेत्यर्थः । स एव संकीर्णनागाश्वपतिः सन् नराणां सततं सुमंगल्यं दीर्घमायुश्च दत्तवान्
 ॥ ३॥ यो धर्तैतियो विष्णुः भुवनानां भूरादीनां धर्ता यश्च उस्त्राणां गवाम् अपीच्यइ अपीच्यानि रम्या-
 णि तत्तद्गुणविशेषीकृतानि नामानि वेद जानीते गुह्या गुह्यानि । यथोक्तं भारते—“ऋषभानपि जानामि
 योधुताभुवनानां यत्तुस्त्राणां मपीच्युः इवेदुनामानि गुह्या ॥ सकृविः काव्यां पुरुषं
 द्यौरिवपुष्यति न भंता मन्युकेसमे ॥४॥ यत्तुस्त्राणां मपीच्युः इवेदुनामानि गुह्या ॥ सकृविः काव्यां पुरुषं
 धामानिमर्मुशुद्धरुणस्य पुरोगये विश्वेदुवा अनुव्रतं न भंता मन्युकेसमे ॥ ५ ॥

सम्यक् पूजितलक्षणान् । येषां मूत्रसुपात्राय अपि वंध्या प्रसूयते” इत्येवं गवामपि गोप्यानि संतीत्युल्लसम् ।
 स कविः सर्वज्ञः काव्याः काव्यं कवीनां स्तुत्यं पुरु बहुविधं रूपं पुष्यति आदाय पुष्टं च करोति । तत्र
 दृष्टान्तः—द्यौरिविति । यथा ह्युस्थाः देवाः प्रतियजमानं रूपभेदात्कृत्वा युगपदेकान्यज्ञान् गच्छन्ति तद्वदि-
 त्यर्थः । न भंतामिति । प्राग्वत् ॥४॥ “यस्मिन्विश्वानि काव्य” इति मंत्रः प्राग्व्याख्यातः । तद्वन्तरं मंत्रं व्या-

संग्रामे जयलब्धानि धनानि विंदमानो लभमानः शूरेषु श्रुत इति महत् महान्तस्मीश्वरेऽभिन्नेपि भेदं कल्पयतां दे-
 वानामित्यादि पूर्ववत् ॥ २४ ॥ इमामिति इमां पृथिवीं विश्वं धायतेत्यामिति विश्वं धायतास्तम् । द्वितीयाथे प्रथमा ।
 बहुभाराक्रांतां च नोस्माकं धारयित्रीम् उपक्षेति उपेत्य पालयति । हितमित्रः न हितमित्रमिव राजा रंजकः हितः
 श्रेयोर्थी पुण्यप्रवर्तनेन मित्रं दुःखात् त्राणकृत । भारापहरणेनेति विवेकः । यद्यपि खलनिग्रहप्रयोजनेनापि सुकृतं
 इमांचनः पृथिवीं विश्वं धायता उपक्षेति हितमित्रं न राजा ॥ पुरःसदः शर्मसडोनवीराम्
 हृद्वेवानामसुरत्वमेकम् ॥ २५ ॥ निष्पिध्वरीस्तु औपधीकृतापोरुच्यितं इन्द्रपृथिवीं वि-
 भर्तौ ॥ सखायस्तेवामुभाजः स्याममुहृद्वेवानामसुरत्वमेकम् ॥ २६ ॥

भवत्येव । तथापि शर्मसदः कुशलार्थं सीदंतः समासनाः परमकल्याणकारिणो ब्रह्मलोकं पुरःसदः ब्रह्मसमी-
 पस्थायिनः न तु वीराः मृता अपि । किमुत जीवंत इत्यर्थः । तेनास्मन्नाणजं फलमुपेक्ष्य स्वकार्ये शत्रुनिग्रहे
 कृष्णं योजयतां देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥ २५ ॥ निष्पिध्वरीरिति । निश्चयेन गत्वरीः । पिद्युगतावित्यस्मात्
 क्वरष्ट । औषधीरोषधयश्च ते तैव उत आपः आपोपि तैव तथा रयिंधनं च ते तैव स्वभूतं हे इन्द्र पृथिवी

विभर्ति यत्किञ्चित्पृथिवी धारयति तत्सर्वं त्वदीयमेव । अतस्त्वं वसूनि जयसीत्यतदयुक्तम् । अथापि यत्किञ्चिद्वाजेन अस्मांस्त्यजसि यदि तर्हि यत्त्वां प्रार्थयामस्तदस्मभ्यं देहीत्याशयेनाहुः सखाय इतिते तव सिद्धेश्वरस्योपासनादेश्वर्यं प्राप्ताः वयं सखायः । “ते यथायथोपासते तथेतः प्रेत्य भवंति” इति श्रुतेः । त्वत्सारूप्यप्राप्त्या निरस्तस्त्रीभावाः अत एव सखायः तव मित्राणि संतः वामम् उपासनाफलमैश्वर्यं भजंति ते वामभाजः स्याम भवेम । भोगमात्रसाभ्यलिंगाच्चैति शस्त्रांतन्यायेन वयमपि त्वद्दत्तं सत्यसंकल्पाद्यैश्वर्यमनुभवेमातत्र च सुप्तमैसुप्तशुकिनुएकमेकाशुतादंडुः ॥ यमुनाग्रामधिश्रुतमुद्राधोगव्यंमृजेनिराधोअश्व्यंमृजे ॥ २७ ॥

देवानामसुरत्वमेकं महद्द्विद्वयकरमस्ति तन्निवारणेनास्मांस्त्राहीति भावः । एवं च कैवल्योपेक्षया शेषार्जुनादिकृता सख्यात्मिका भक्तिरेव श्रेयसीति दर्शितम् ॥ २६ ॥ अथ रामकृष्णावादाय मथुरां गच्छताऋरेण स्नानकाले यमुनायां जातं भगवद्दर्शनमात्मनः कीर्त्यते । सप्तमे इति । सप्तसप्तसंख्याः एकोनपंचाशन्मरुतः प्राणायामदेवताः अधमर्षणकाले प्रसन्नाः संतः एकमेकम् सुपो ङादेशः प्रत्येकमित्यर्थः । ज्ञता ज्ञतानि

ऐश्वर्याणि । इतमैश्वर्यं भवतीति यास्कः । भेददुः दत्तवंतः । यतः अधिश्रुतं सर्वापेक्षया उपरिश्रुतं वेदादाक-
 लितं राधो वित्तम् । “एषस्य परमा संपदु” इत्युपनिषत्प्रसिद्धं भूमसंज्ञं ब्रह्मलोकं च रामकृष्णवेपं यमुनायाम्भव
 मर्षणकाले मृजे मृगयोपश्यामीत्यर्थः । तदेव राधः उत् ऊर्ध्वम् आकाशे गव्यं गोषु सूर्यरश्मिषु स्थितम् । सूर्यमंड-
 लेपीत्यर्थः । तत्रापि सूर्योपस्थानकाले मृजे । तदेव च राधः अश्वयम् अश्ववाहो रथे स्थितं नि निहिते
 भूस्थानेपि मृजे । अत्र दर्शनं पुराणेषु नोक्तम् । एकस्य राधसो दर्शनेन सर्वकर्मफलावाप्तिश्च सूचिता ॥२७॥
 विष्णोर्नुकंठुयाणीप्रबोचुंयः पार्थिवानि विमुमेरजांसि ॥ यो अस्कं भाग्यदुत्तरं सुध-
 स्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ २८ ॥

अक्रूरजप्यं षडक्षरमंत्रं दर्शयति । विष्णोर्वीर्याणि वीर्योपलक्षितं कामम् । बहुत्वं पाशान्याये
 नावयवाभिप्रायम् । वाच्यवाचकयोरभेदात्तत्प्रतिपादकं शब्दं प्रबोचं प्रोक्तवानस्मि । तमेव दर्शयति । य इति ।
 यो विष्णुः कं ककारं पार्थिवानि रजांसि च विमुमे । कमिति व्यंजनमात्रं विस्वरम् । अतो विभक्तिस्वर
 एवात्र शिष्ट इत्यनुदात्तमाष्टथिबी देवता येषां तानि पार्थिवानि । बहुत्वं पूजायाम् । तेन लमिति पृथिवीबीजमुद्धृतं

भवति। रंजयति इष्टप्रदानेनेति रंजांसि रंजकानि विममे शब्दितवान्। एकीकृत्येति शेषः। यश्च शब्दस्य प्रमाता उत्तरम् उत्कृष्टतरं सधस्थं स्थानम् अधिष्ठानम् अस्कभायत् स्तंभितवान् । तेन “तत्त्वात्मानः स्मृताः स्पृशा विष्कमाण उरुगाय इति । अस्मिन्नेव मातृकारूपे जगदंडे त्रेधा विक्रममाणः त्रीन् वर्णान् अ आ इ एतान् लंघयन् चतुर्थः उरुगायो दीर्घतया गेयः ईकारः तद्गोपयमित्यर्थः । अत्र यद्यपि उद्धारक्रमे मकारात्परतः प्रतद्विष्णुस्तवते। वीथेण मृगो न भूमिः कुचुरो गिरिष्ठाः ॥ यस्थोरुषु त्रिषु विक्रमं णेष्वधि क्षियंति मुर्वना निविधा ॥ २९ ॥

ईकारो दृश्यते। तथापि ईकारस्य उत्तरमिति विशेषणात्ततः पूर्वत्वम्। तेन ककारलकारमकारेकारसंघात्मकं कामवीजमुद्धृतं भवति ॥२८॥ प्रतदिति । विष्णुवीथेण कामवीजेन सह उच्चारितं तत् पदं प्रस्तवते प्रकर्षणस्तौति। तत् किम् । यस्य वाच्योर्थः मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा इति। यथा भीमो भयं करो मृगः सिंहस्तद्वद्विष्णुन्मर्दयतीत्यर्थः । कुचरः कौ पृथिव्यां भूतपूर्वः भुवि कृतावतारः दीर्घं शब्दं मुरलीरवं कुर्वाणो वा ।

॥४४॥

नृ तां च श्रान्तामालक्ष्य स्कंधे समारोपितवान् ततस्तामपि गर्वितां परित्यज्य गतवानिति स्मर्यते । तत्रतराः
 भगवंतं मृगयंत्यो वदन्ति । पदे इवेति । पदे गमनसूचके पांसुषु स्पष्टीभूते द्विजान् द्व्योर्गमकोद्दश्यते इति शेषः ।
 कीदृशे ते । दस्मे क्रीडागृहरूपे वने अंतः मार्गमध्ये निहिते स्थापितोतयोर्द्वयोः पदयोर्मध्ये अन्यदेकं पदं गुह्यं
 गुप्तं जातम् । तेनानुमीयते—यामसौ नीतवान् तामसौ स्कंधे आरोपितवानिति । अत एवान्यपदं आविः

आधुनवोधुनयंतुमिश्रीः सबुर्द्ध्याः शशयाअप्रडुग्धाः ॥ नव्यांनव्यायुवुतयो-
 भवंतीमुंहहेवानामसुरुत्वमेकम् ॥ २० ॥

सुरपष्टम् । भारवस्वात् । अतः सा धन्या या कृष्णसत्रीचीना सहगामिनी, यतः पथ्या पथोनपेता कृष्णमार्गा-
 दस्मद्भदनपभ्रष्टा एवंभूतापि सा कृष्णेन त्यक्ता सती विषूची विष्वक् इतस्ततोचति कृष्णमन्वेष्टुं गच्छतीति
 विषूची । दृश्यत इति शेषः । अत एकस्याअप्युत्कर्षमसहमानानां देवानामिति प्राग्वत् ॥ १ ॥ आधेनवइति । येषां
 देवानामस्मासु महदेकमसुरत्वं तान् धेनवः आधुनयंतां आसमंतात्कंपयंते । कृष्णवियोगातुराः धेनूहंझापि

तेषां कंपोभूताएता उदीक्ष्य वा ते दयां कुर्वत्विति भावः। कीदृश्यः। अशिञ्चीः अबालाः।सर्वदुघा इति । पूर्वव
 ताशशयाः।शे देवानां कल्याणे निमित्ते शेरते ताःशशयाः।दशविधहविःप्रदानेन देवास्तर्पयंत्य इत्यर्थः । नव्या
 नव्याःस्तुत्यास्तुत्याः युवतयश्च भवन्तीर्भवत्यः अत्यंतगुणवत्यः।उपकाराच्च धेनूद्विंपतो देवाः कृतघ्नत्वभयाद्वा
 उद्विजतामित्यर्थः ॥ २० ॥ योस्माकं बह्वभः स एवास्मासु प्रतिकूलो जातः दिवास्तदेकाकाराः सर्वा अस्म-
 यदन्यासुवृषुभोरोरवीतिसोअन्यस्मिन्यूथेनिदंधातिरेतः ॥ सहिक्षपावुान्तसभगुः
 सराजामुहदुवानामसुरुत्वमेकम्॥ २१ ॥

द्विद्रियवृत्तीः पश्यंतोपि न तमस्मदर्थे प्रार्थयते इत्येतावतैवोपालभ्यंतेस्माभिरित्याहुः । यदन्यास्त्विति ।
 यत् यः वृषभो महान् अन्यासु वृषस्यंतीषु गोष्विव अस्मासु रोरवीति मुरलीवादनादिशब्दं करोतितिनस्मान्
 रत्युन्मुखीः करोति । स एवास्मान्विहाय अन्यस्मिन्यूथे स्त्रीकदंबे रेतो निदधाति।अन्याभ्यो रतिं प्रयच्छति।
 तेन प्रमुणा वंचिताः वयं कमन्यं शरणं ब्रजेमहाियतः स एव क्षपावान् चंद्रः, स एव भगः सूर्यः, स एव सर्वा-

सां प्रजानां राजा स्वतंत्रः। तस्मादवयवभूतांस्तत्परिसरतिनो देवानेव उपाळुभामह इत्यर्थः ॥ २१ ॥ यस्मा-
 दयं स्वतंत्रस्तस्मादेनमनुकूलयितुम् अस्यैव गुणान् कीर्तयाम इत्याहुः । वीरस्येति। अस्य वीरस्य नु निश्चि-
 तं स्वश्वयं शोभनाश्वत्वमित्युपलक्षणं शोभनायुधत्वादेः। भो जनासः प्रकर्षेण नु निश्चितं किं वोचाम कास्मा
 कं शक्तिरस्तीत्याशयाः किं तर्हि अयमस्तुत्य एव नेत्याहुः। अस्य एनं देवाः विदुः न तु वयं तत्त्वतो विद्म इत्य-
 पंचपुंचावहं-

वीरस्यनुस्वश्वयं जनासुः प्रनुवोचामविदुरस्यदेवाः ॥ षोळहायुक्ताः पंचपुंचावहं-
 तिमुहद्वेवानामसुरत्वमेकम् ॥ २२ ॥

तत्त्वाभिमानी देवाः
 तिस्रस्यनुस्वश्वयं जनासुः प्रनुवोचामविदुरस्यदेवाः ॥ षोळहायुक्ताः पंचपुंचावहंति पंचपुंचविंशतिसंख्याभिमतभोक्तात्मसहिताः तत्त्वाभिमानी देवाः
 तिमुहद्वेवानामसुरत्वमेकम् ॥ २२ ॥
 अर्थः। यत एनं षोळहायुक्तापञ्चपञ्चावहंति पंचपुंचविंशतिसंख्याभिमतभोक्तात्मसहिताः संतः एनं साक्षिणम् आवहंति तंतं विषयदेश-
 षोढा षड्भिः प्रकुर्युक्ताः रथिरथसारथिप्रग्रहहयगोचररूपेण बद्धाः संतः एनं साक्षिणम् आवहंति तंतं विषयदेश-
 प्रापयंति। तथा च श्रुतिः—“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥
 इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः” इति। आत्मादिभोक्त्र-

तानां मिथः संबंधं दर्शयति। एवमेव विद्वांसो देवाः अस्मभ्यमप्येतद्विज्ञानं प्रयच्छंतीति। महदित्यादि। पूर्ववत् २२
 भगवज्ज्ञानं लब्धुं शक्तिर्नास्तीत्याशंक्थाहुः। देव इति। अस्य संबंधी एको देवः त्वष्टा सविता जगत्प्रसव
 कर्ता अत एव विश्वरूपः पुरुधा बहुप्रकारेण प्रजाः भौतिकीः इमाः इमानि विश्वाः सर्वाणि चतुर्दशभुवनानि
 ज्ञान पुपोष च। यस्मादेक एव देवोस्य फलोपमस्यावयवः। स ईदृक्कर्म किमुत सर्वं यदनुग्रहं कुर्युस्तदा
 देवस्तवष्टासंविताविश्वरूपः पुपोषप्रजाः पुरुधाजज्ञान ॥ इमात्रुविश्वामुर्वनान्य-
 स्यमुहद्देवानांमसुरत्वमेकम् ॥ २३ ॥ मुहीसमैरुच्चस्वांसमीचीउभेतेअस्युवसुनान्य
 छे ॥ शृण्वेवीरोविंदमानोवमूनिमुहद्देवानांमसुरत्वमेकम् ॥ २४ ॥

तद्विज्ञानं सुलभमेव स्यात्। अतो निरनुग्रहाणां देवानां महदेकमसुरत्वम् ॥ २३ ॥ दिव्यदृष्ट्या पश्यंती भावि
 नापि कर्मणा भगवंतं स्तुत्वोपालंभते। महीति। महत्यौ चम्बौ कौरवपांडवसेने समीची अन्योन्यं संमुखे
 समैरत् सम्यक् प्रेरितवान् ते उभे अपि अस्य वसुना बलेन न्यूष्टे प्रचलितोएवं सर्वचालकोप्ययं वीरः वसूनि

अतनेकब्रह्मांडबीजगर्भमहाफलस्थानीयं समस्तं दृष्टुः खनिवारणं भवंतमपहरतां देवानामिति । प्राग्वत् । अत्र यो मां पश्यति सर्वत्रेत्यादिशास्त्रोक्तं भिन्नेष्वभेदानुसंधानं कैवल्यस्य व्यवहितम् । भवस्य प्रत्यक्षत्वाद्भेदस्य चाहार्यत्वात् । अभिन्ने तु भेदकल्पनं कैवल्यस्याभेदप्रत्ययाधीनस्य सन्निहिततरत्वं—संसारहेतोर्भेदज्ञानस्य अस्मिन्विप्रकर्षोस्तीति । एतदेव “सर्वं च मयि पश्यति” इति शास्त्रप्रसिद्धमस्माभिः श्रूयत इति भावः ॥ १४ ॥ अहो नानांचक्रातेयुम्या ३ वपुंषितयोरन्यद्रोचतेकृष्णमुन्यत् ॥ इयावीच्ययदरुषीच्यस्व

सारैमुहद्देवानांमसुरुत्वमेकम् ॥ १५ ॥

महाश्वर्यम् । गच्छतोः रामकृष्णयोः मातृभ्यामपि निवारणं न कृतमित्याहुः । ननेति । इयावी कृष्णवर्णा यशोदा । अरुषी अरुणा रोहिणी । एते उभे स्वसारौ भगिन्यावपि यतः यम्या स्वेनानयितुं योग्ये दामबंधनवपुषी राम-कृष्णशरीरेबहुत्वंछांदसम् । नाना पृथक् चक्राते विक्षिप्तवत्यौ । अन्यतरापि स्वं पुत्रमहं न प्रेषयामीति असहनं करोति चेदुभयोरप्यत्रावस्थानं भवेदिति भावः । तयोः स्वस्त्रोर्मध्ये एकस्थै यशोदायै अन्यत् एकं कृष्णं

वपुः रोचते।परिशेषादन्यदेकं वपुःअकृष्णं गौरम् एकस्यै रोहिण्यै रोचते । अतस्तयोरपि स्नेहविच्छेदं कार-
यतां देवानां महदेकमसुरत्वम्॥१५॥मातेति।यत्र यस्मिन् वपुर्द्वये सन्निहिते माता च गौः, दुहिता च गौः।ते उभे
अपि धेनू दोग्ध्योवेव भवतः न तु मातुर्जरात्त्व मदोग्धीत्वं वा आयातीत्यर्थः।सर्वदुधे क्षिरदोग्ध्यौ स्ववरिति
म्लेच्छेषु क्षीरनामेति प्रांचः।सगर्भाया नामेति तु प्रसिद्धम् । तेष्वेव तेन गर्भधारणदशायामपि क्षीरप्रदेश इति
मातात्रयत्रदुहिताचधेनूसर्वदुधैधापयेतेसमीची ॥ ऋतस्युतेसदंसीळेअंतमुंहडुवा-
नामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

गम्यते।धापयेते लोकान् वत्सांश्च पाययतः।समीची दोग्धणामनुकूले।तत्र माता दुहितेति च जात्यभिप्रायैक-
वचनमृते उभे अपि ऋतस्य वेदस्य सदसीव सदसि अधिष्ठाने श्रीकृष्णाख्ये ब्रह्मणि अंतः।स्थित इति शेषः।
अत एव ईळे स्तौमि । अयं भावः । कृष्णाभिध्यानानां गवादीनां जरादिकं नासीत् । अतः परं तद्वियोगेन

तत्तासां दुर्वारमिति । ब्रजस्योत्कर्षमसहमानानां गोदुहां महद्देवानामिति । प्राग्वत् ॥ १६ ॥ अन्यस्या
 इति । अन्यस्याः धेनोः वत्सं रिहती लिहंती का धेनुः ऊधः क्षीराशयं निदध प्रस्रविणं धृतवती । न कापी-
 त्यर्थः । अपि च कया भुवा मिमाय मितवती स्वमूधः भूर्यतं कं देशं निनाय । क्वचिदपि देशे काले वा
 इदं न जातमित्यर्थः । ब्रजे तु वत्सेषु वत्सपेषु च ब्रह्मणा नीतेषु मायायाः वत्सं श्रीकृष्णं लिहंती
 अन्यस्यावुत्संरिहतीमिमायुकया भुवानिदधेधेनुरूधः ॥ ऋतस्युसापयसापिन्वु
 तेळामुहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥ पद्यावस्तेपुरुरूखवपुंष्यध्वार्त्तस्थौत्र्याविररे
 हाणा ॥ ऋतस्युसद्भविचंरामिविद्वान्मुहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥

सर्वापि धेनुः भुवा संयुतम् ऊधो निदधे । वात्सल्यातिशयादितिभावः । सा इला ऊधस्वती धेनुः
 ऋतस्य सत्यस्य संबन्धिनां पयसा साक्षाद्ब्रह्मरसानंदात्मकेन क्षीरेण आपिन्वत अतर्पयत् । ब्रज
 स्थं ब्रह्मास्मत्तोपनयतां देवानां महदेकमसुरत्वम् ॥ १७ ॥ पद्येति । पद्या या तु अभिसारिणीभिरभिसर्तुं यो

ग्या ते तव मूर्तिरूर्ध्वा सर्वसंसारबहिर्भूतापि परजनार्थं पुरुरूपा बहुरूपाणि धत्ते इत्यर्थः । ताभ्योन्या मूर्ति-
 रूर्ध्वा अभिसरिणीभिरस्पृष्टा मध्ये तस्थौ स्थिता । रासक्रीडाप्रसंगे इत्यर्थः । कीदृशानि वपूषि । त्र्यविरैरिणा
 त्रीन् प्रदेशान् अवति प्रकाशयतीति त्र्यविः पार्श्वद्वयं पुरोभागश्चेति त्रयं प्रकाशयतीति दृष्टिः तां रैरिहाणा लोलि-
 हाना । त्रिष्वपि प्रदेशेषु स्थित्वा असमानेत्यर्थः । रासमंडले हि एकैकस्याः गोपिकायाः पार्श्वद्वये कृष्णद्वयं
 मेका च मध्ये सर्वासां साधारणेति प्रदेशत्रयस्था कृष्णमूर्तेः प्रदेशत्रयगामिनी दृष्टिः सर्वात्मना असते ततोऽ-
 पुदेडंबुनिहितेऽस्मै अंतस्तथैरुन्यद्दुत्थसाविरुन्यत् ॥ सुश्रीचीनापुथ्याः साविषू-
 चीभ्रह्मेवानामसुरुत्वमेकम् ॥ १९ ॥

न्यद्गोचरं किमपि न भवतीत्यर्थः । यत एवरूपाणि वस्ते अतः ऋतस्य वेदस्य यज्ञोदेर्वां सन्न अधिष्ठानं समर्पण
 स्थानं वा परं ब्रह्माहं विद्वान् विचारामि विशेषेण जानामि । विद्वानिति कृष्णतादात्म्याभिमानात् । स्त्रीभावं वि-
 स्मृतवती गोपी आत्मानं पुल्लिङ्गेन विशिनष्टि । यद्यप्येवमात्थापि देवानां महदसुरत्वम् । अस्मदुत्कर्षासहत्वात् ।
 ॥ १८ ॥ पदे इवेति । अस्यामेव रासक्रीडायां सर्वाः गोपीः परित्यज्य एकां गृहीत्वा किंचिद्दूरं गतवान् भगवा

न्ति । निवेवेतीति । पलितः जरदोष्यशुक्तकरित्याक्षेपः दूतोऋरो निवेवेति भृशं वेगेन गच्छतीत्यर्थः । आस्वि
 ति । गम्यमानदिकप्रदर्शनम् । एवमपि यं नयति सोऽस्माकमंतश्चरति । रोचनेन स्वरूपेण महात्वं सर्वोत्कृष्टः ।
 अत एव वपुंषि वत्सवत्सपरूपाणि विभ्रद्यमेव नोऽस्मान् कर्नादिधर्मकान् ऋग्भिः अभिविचष्टे पश्यति प्रका
 शयति । अतो यद्यप्येवं कृतार्थाः स्मः । तथापि अस्मदीयं दृष्टसुखमपहरतां देवानामित्यादि प्राभवत् ॥ १३ ॥ तदेव
 विष्णुर्गोपाः परं संपातिपाथः प्रियाधामान्यमूतादधानः ॥ अग्निष्टां विश्वाभुर्वनानिवे
 दमुहृद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १४ ॥

दृश्यं सुखमुपवर्णयति । विष्णुरेति । विष्णुः कृष्णरूपी गोपालकात्मकः परमं पावनं पाथः यासुनं जलं कालीयवि
 पद्मवितं पाति कालीयनिरसनेन रक्षति निर्दोषं करोति । इदं चैहिकसमस्तदुःखहेतूपमर्दोपलक्षणम् । प्रिया
 णि धामानि रम्याणि स्थानानि अमृता अमृतानि ब्रह्मलोकादीनि दधानः स्वशरीरे एव धत्ते इति दधानश्च नर्दशु
 वनानामाश्रय इत्यर्थः । अग्निष्टां विश्वाभुवनानि वेदतानि सर्वाणि धामानि अग्निरस्माकम् । विदज्ञाने इ

अमगत्यादिषुएतत्पूर्वकान्तमुद्यानौ इत्यतः पचाद्यच्चतस्य शिशोरपि तव अंतर्मुखमध्ये विरुवं दृद्धो । दृशं
 प्रतीचीनं प्रतीचि भवं त्वच्छरीरे एव स्थितं न तु दर्पण इव परावृत्तनयनेन बर्हिष्ठं सद्दृष्टमित्यर्थः । आयत्
 आभिसुख्येन प्रविशतीत्यायत् । त्वया स्वात्मन्युपसंहतम् । एतेन जगदुत्पत्तिलयाधिष्ठानत्वं स्वतंत्रत्वं च
 बाल्येप्यासीदित्युक्तमाकीदृशस्य शूरस्य । रामादेरिव युद्धयतः प्रहरतः पूतनादीबिभ्रत इत्यर्थः । यतस्त्वमे
 निर्व्वेतिपलितोद्भूतआस्वुंतमुहांश्चरतिरोचुनेन ॥ वपूंषिविभ्रदुभिर्नोविचंष्टेमुहद्देवा
 नामसुरत्वमेकम् ॥ १३ ॥

वंविधोऽतस्त्वयिगोर्भतिः निषिधं यथा स्यात्तथा चरति । गोस्तत्त्वमस्यादिवाचः संबन्धिनी मतिः ब्रह्मविद्या
 ख्या चेतोवृत्तिः निसेधतिर्गत्यर्थः । अवागतिरहितं यथा स्यात्तथा प्रचरंति । वृत्तिविषयत्वेप्येवंविध
 इति शृंगग्राहिकया गृहीतुं न शक्यते । फलात्मत्वेनतद्रथाप्यत्वाभावादित्यर्थः । तं त्वांपरमपुरुषार्थभूतम
 पि अपहरतां देवानामिति । प्राग्वत् ॥ १२ ॥ एवं विलप्यापि अक्रूरोपालंभपूर्वकं स्वस्य कृतार्थत्वमपि कुर्व

स त्वं मित्रस्य वरुणस्य व्रतानि व्रतफलरूपोसिता इति विधेयोपेक्षं बहुत्वम् । मातर्यपि निर्दयत्वं प्राप्त देवाः
 व्रतानि कुर्वतीत्याश्चर्यमिति भावः ॥ १० ॥ द्विमातेति । पुनस्त्वं द्विमाता होता धर्मसंप्रदायप्रवर्तकः विदथेषु
 संग्रामेषु सम्राट् स्वतंत्रः। ईदृशोपि अग्रं पश्चाद्भवन्दादि अनुचरति भवान् बुधश्च वसुदेवादियादिवंशसूलभूतः
 क्षेति क्षीयसे । एवं विपरितकर्मणोपि भवतः रण्यानि रमणीयानि कर्माणि रण्यवान्चः रमणीयवान्चः कवयो मंत्रा
 द्विमाताहोता विदथेषु मंत्राळन्वग्रंचरतिक्षेति बुधः ॥ प्ररण्यानिरण्यवान्चोभरुतेसुह
 देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥ गुरुर्येवयुष्यतो अंतमस्यंप्रतीचि नंददशुविश्वंसायत् ॥
 अंतमुंतिश्चरति त्रिषुधुंगो मुंहदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥

वा भरेते प्रकर्षेण संचिन्वति एते देवाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ न्वशक्ततथाहं बाल्ये मातापित्रोः सेवां कर्तुं सन्निधौ वा
 स्थानं न समर्थोऽभवम् । इदानीं तु तथा कर्तुमनुचितमित्याशोक्य बाल्येपि महान्ति कर्माणि कुर्वतस्त्व-किमप्य
 शक्यं नासीदित्याहुः । शुरस्येवेत्यादिना । अस्मि गत्यादिकर्मणि तभ्यंति श्रुयन्तीत्यंतमः उत्तानशायी ।

णाः तादृशीरस्मान् सुवते हिनस्ति । सुवते इत्यात्मनेपदेन अस्मद्धिसाजन्यं दीपमंगीकुर्वाणोयं शरणा
गतोपेक्षादोषादपि न विभेतीति उक्तम् । तत्र हेतुभूतानां देवानामिति प्राग्वत् ॥ ९ ॥ ननु उपमातरं
यशोदां परित्यज्य साक्षाज्जननीमानंदयती मम को दोष इति “अन्या वत्सं भरति क्षेति माता” इत्ययुक्त
मुक्तम् । तथा कौमारे अविचारेण चरतोपि प्रौढतायां वर्णाश्रमधर्मानुरोधात् पूर्वसु स्त्रीष्वरुचिरचित्तैव-
शुभुःपुंस्त्वादधुनुद्धिसाताबंधुनश्चरतिवृत्सएकः ॥ मित्रस्युतावरुणस्यवृतानिमुह
दुवानामसुहृत्वमेकम् ॥ १० ॥

ति “आक्षिप्तपूर्वासु” इत्युक्तोपि दोषो नास्तीत्याशंक्य तमेव दोषं इदयति । शयुरिति द्विमाता द्वयोर्मात्रोरपत्य
भूतस्त्वं शयुः शेत एव न तु किंचिच्चलति तादृशः उत्तानशायी त्वं परस्ताद्धृतो जातः । अध इति पक्षांतरशं-
कायाम् । नु निश्चितम् एक एव वत्सो भवान् अबंधनः स्नेहकारुण्यबंधहीनश्चरति । अयं भावः । बलरामरूपेण
सामिगंभ एव मातृस्त्यक्तवान्, कृष्णरूपेण जातमात्र एवेत्यन्त्यंतं निरनुकोशोसीति । अहो आश्चर्य-ताः तानि

मरुमत्सदृशीनां दासीनां कथा, मातरमपि कथमसाधुपेक्षत इत्याहुः। अन्येति । अन्या देवकी मथुरायां वत्स-
मिव वत्सं स्वसखिपुत्रमेकं भवति पुष्पातिमाता यज्ञोद्दाक्षेति वियोगदुःखेन क्षीयते। अतोऽयमेव निर्दुष्णः किमु त-
सह चरणं देवानां नैष्ठुर्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥ जारध्वोऽप्ययमतिरूक्ष इत्याहुः। अक्षिदिति । पूर्वासु पूर्वं प्रतिगृहीतासु
युवतिषु विषये आक्षित् । आसमंतात् क्षिणोतीति सर्वप्रकारेण वियोगदुःखद इत्यर्थः । अपरासु तरुणीषु
आक्षित्पूर्वास्वपरान् अनूरुत्सुद्योजातासु तरुणीष्वंतः ॥ अन्तर्वतीः सुवते अप्रवीता मुहद्दे-
वानां मसुत्त्वमेकम् ॥ ९ ॥

निमित्त भूतासु अनूरुत् अनूरुच्यते इत्यनूरुत् तासां मन्त्रोऽथं करोति ताः परित्यज्य अस्मान्प्रति नायाती-
त्यर्थः । कीदृशीषु । सर्वो जातासु । कुब्जादयो हि जरदाः कंसदास्यः स्वामिद्रोहिण्यः कंसस्य अनुलेपनं
किंचिदतं सद्यस्तरुण्यः ऋज्व्यश्च जाताः । वयं त्वंतर्वतीः । अंतर्नित्यमेतमेव ध्यायंत्यः अवीताः
अनन्यगामिन्यः लज्जाजवानिकासुन्सुच्य स्वपतिपुत्रादीनि विगणय्य प्रकाशमेव एतमभिस्ताः स्वैकज्ञार

बहुवचनम् । अक्षरं तत्त्वान्न नुम् । अच्छा । साक्षात्कृत्येति शेषः । दीवो दीप्त्या मूर्च्छिता सती कृष्णक्रीडावेद्वाज्वरेण
 जीवामित्यर्थः । अत्र शपथपूर्वकं देवानुपालभते । सर्वा अपि समिद्धे प्रदीप्त्यौ साक्षिणि सति ऋतायित्सत्य-
 सेव वदेम यद्देवानां महदेकमसुरत्वमिति ॥ ७ ॥ समान इति । समान एक एव सन् राजा गोपीगणस्य रंजकः-
 पुरुजा अनेकधा विभूतः विविधेन रूपेण भूतः पोषितो गोवत्सरूपी सन् । करिम्ब्रिमिते इदं बभूव । ज्ञये
 मुमानो राजा विभूतः पुरुजाशये श्यामुप्रयुतो वनानुं ॥ अन्यावत्संभर्तुक्षेति मुत्तामु
 हद्देवानां मसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शरतेभिम्ब्रिति शयो व्यामोहः तैरिम्ब्र सति श्यासु व्यामोहवतीषु गोपीषु कृष्ण एवायं वत्सवत्स-
 परूपेण अनुपेत्य नन्दयतीत्यजानतीषु प्रयुतः प्रकर्षेण स्नेहातिशयेन संलग्नः । कदाचनान्योपरि आक्र-
 म्य वत्सरूपेण गतः सन्नित्यर्थः । ब्रह्मणा नीतेषु वत्सवत्सपेषु तन्मातृरानन्दयितुं स्वयं यथा तत्तद्गो वभूव
 एवमश्रूरेण आहतोपि अस्मानानन्दयितुं द्वितीयं रूपं कृतो न धत्ते इत्यहा दौर्भाग्यमस्माकमिति भावः । अस्ता

न देवाः मा भैव जुहुरंत बलात् मापहरंतु । हभू हरण इत्यस्यरूपम् । तस्मादेपां तन्न प्रियं-यदेत-
 न्मनुष्या विद्युरिति देवानां तदर्शनविद्वकारित्वं प्रसिद्धम् । तथाह । अभ्रैः पूर्वं पदज्ञाः उक्तविधस्य पदस्य
 वेदितारः विद्यावंशप्रवर्तकारस्तेपि विद्यागोपनपराः संतोऽत्र नोस्मान् । जुहुरेत्यनुषंगः । कोसौ, यस्य
 पदमतिरहस्यमत आह ॥ पुराण्योरिति । अकारलोप आर्षः । ऋणो रक्षणचक्रियोरिति वत् (३) चक्रयो
 विभे पुरुत्रापंतुयंतिकामाःशून्यच्छादीद्येपुंव्याणि ॥ समिद्धेअग्नावृतमिद्धेममुहडे
 वानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

रित्यपेक्षिते । सन्ननोरुपाध्योः कार्यकरणरूपयोरित्यर्थः । अंतर्मध्ये सत् केतुर्ज्ञापकः । यत्प्रसादादुपाध्योः
 स्वरूपं सिद्धयति स चिदात्मासावित्यर्थः । महदित्यादि । प्राभवत् ॥ ६ ॥ काचिदाह । विष्ण इतिभे । सम
 कासाः भोगोपकरणसामर्थ्यः विपतयति विज्ञेयण पतनं पतस्तं कुर्वति ते विपतयति दृष्टमात्र एव शोकेन
 मूर्ध्ना जनयतो भुवि पतनं कुर्वतीत्यर्थः । अतः पुंव्याणि प्राचीनानि शशी सुखानि । शामिति मान्तस्य क्रीबस्य

ब्रजान्नं प्रति यातुः प्राक् प्रतिष्ठत्याः पदे महदक्षरं परमं पदं विजज्ञे जनयामास । कः देवानामिन्द्रादीनां ब्रता
 ब्रतानि “एकशतं ह वै वर्षाणि मयवान्प्राजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास” इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धानि आत्मज्ञानार्थं कृतानि
 ब्रह्मचर्याणि उप नु समीपे एव अविलंबितमेव प्रभूयं प्रभूषयन् प्रकर्षेण भूषयन् अनेककोटिजन्माराधनप्राप्त्या
 पि अल्पेनैव कालेन दर्शनं दत्त्वा तेषां सुव्रतत्वमापादयन्नित्यर्थः ॥ यो देवानां महता ब्रतेन स्वमक्षरं पदं “तद्धि
 ष्णोः परमं पदम्” इति वेदांतप्रसिद्धं दर्शयति, स महाकारुणिकतया तदेव नित्यं गोनृगामी सन् गोषपदे निहितं
 मोक्षणो अत्रं जुहुरंत देवामापूर्वं अभ्योपितरः पदुज्ञाः ॥ पुराण्योः सद्धानोः केतुरंतमुह देवा
 नामसुहृत्वमेकम् ॥ ६ ॥

दर्शयति । तादृशदेवमरुतः उपनयतां देवानां महदेकमद्वितीयमसुरत्वम् । नृशंसमूर्द्धन्या देवा इत्यर्थः । अयं
 भावः । प्रणवादिप्रतीकं महतामपि चिरमुपासितं तुर्यप्रतिपातिहेतुः । नन्दकुमारपदं तु गोषपदगततयाऽत्यल्प-
 कालं च सहृदृष्ट्या “ब्रह्म यदाकारः” इति परापरब्रह्मत्वमेवं कृष्णपदे महदक्षरत्वं चातन्प्रतिपत्त्युपायत्वादिति
 ध्येयम् ॥ ६ ॥ माषूण इति । अत्र अस्मिन् गोषपदस्थे महत्पक्षरे पदे विषये सुशोभनान् भक्तान् नः अस्मा-

उत्कृष्टसंपदः ॥ ३ ॥ एवं मनोरथं कुर्वन्नङ्गुरः श्रीकृष्णं प्राप्याह । स्वदस्वेति । हे अग्ने सर्वदेवतामुखभूता-
 न्याभिमानिन् विष्णो हव्या शुचीनि भक्तजनाहृतानि उपायनानि स्वदस्व आस्वादय इषोऽन्नानि सिद्धिदाहि
 सम्यक् दीपय वद्धैर्येत्यर्थः । अस्मद्यक् अस्माभिः सह अञ्चति गच्छतीत्यस्मद्यक् अस्मत्पक्षीयो भूत्वे-
 त्यर्थः । श्वांसि परेषां यज्ञांसि संमिमीहि परिमापय स्वीयैर्यज्ञाभिरतिकमस्वेत्यर्थः । पृत्सु संग्रामेषु विश्वान्
 स्वदस्वहुव्यासमिषोदिदीह्यस्मद्यं शुक्संमिमीहि श्वांसि ॥ विश्वांअग्नेपृत्सुतांज्येषु
 शत्रून्हाविश्वामुमनादीदिहीनः ॥ ४ ॥ उपसःपूर्वाअद्ययद्भ्यूषुर्महद्विजंज्ञेअक्षरं
 पदंगोः॥व्रतादेवानामुपनुप्रभूपंमुहदेवानामसुष्टत्वमकम् ॥ ५ ॥

शत्रून् तान् प्रासिद्धान् कंसादीन् ज्येपि जयसि ज्योति वा । नः अस्माकं क्रतून् संकल्पान् विश्वान् सर्वान्
 सुमनाः प्रसन्नः सन् दिदीहि प्रकाशय ॥ ४ ॥ एवमङ्गुरेण प्रार्थनापूर्वकं कृष्णं ब्रजात् मथुरां प्रति नीयमानं
 तद्वियोगेन शोचन्त्या गोपिकाः वियोगहेतून् देवानधिक्षिपति सुपूर्णं सूक्तेन । प्रजापतेराष्वैश्वदेवं चैतत्सु-
 क्तम् । उपस इति । अथ अहो यत् यदा पूर्वा उपसः द्यूषुः इतः प्राक्तनाः उपःकालाः प्रादुर्भूवुः तदा गोः

भवंत्वित्यर्थः ॥ १ ॥ शृण्वंत्विति । नोस्माकं वाक्यं वृषणः मनोरथवर्षिणः पर्वतासः पर्वताः श्रुवक्षेमासः
 नित्यकल्याणाः इत्यत्रानेन मदंतः पुष्यन्त आदित्यैः सह आदितिश्च नः शृणोतु मरुतश्च शर्म भद्रम् अनि
 दाननुबंधिकल्याणं यच्छंतु मह्यम् ॥ २ ॥ सदेति । सदा नित्यं सुगः शोभनगमनः पितुमान् अन्नवान्
 शृणवंतुजोवृषणःपर्वतासोश्रुवक्षेमासुइळ्यामदंतः ॥ आदित्यैर्जोआदितिःशृणोतुय
 च्छंतुनोसुरुतःशर्मभद्रम् ॥ २ ॥ सदासुगःपितुर्माअरुतुपंशामध्वादिवाओषधीःसंपि
 टुक्त ॥ भर्गोमेअग्नेसुख्येनमृह्याउद्गायोअस्यांसदनंपुरुक्षोः ॥ ३ ॥

पंथाः सर्गाः अस्तु मध्वा मधुना भो देवाः ओषधीर्मर्गिस्थाः संपिपुक्त संयोजयत । हे अग्ने मे मम भगः पडि-
 धमैश्वर्यमस्तु सस्ये परमात्मलाभाय न मृध्याः मृधं संग्रामं मा कुरु संग्रामफलेन स्वर्गलाभेन तत्र कृष्ण-
 लाभे विद्वं मा कुर्वित्यर्थः । पुरु वहु क्षुवतः विश्वसृजः कृष्णस्य सदनमस्यां प्राप्नुयात् । कीदृशस्य।उद्गायः

वाक्यप्रमाणमर्थादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूनोनीलकंठस्य कुतौ स्वोद्धृतमंत्रभागवतव्याख्यायां
 मंत्ररहस्यप्रकाशिकायां वृंदावनकांडो द्वितीयः ॥ २ ॥ आथाऽङ्कुरकाण्ड आरभ्यते । तत्र 'देवानां दूत'
 इत्यादयः पंडित्ज्ञातिमंत्राः प्रजापतिना हृष्टाः अङ्कुरस्य व्रजे गमनं गोपीविलापं च प्रतिपादयन्ति, तान्
 व्याकुर्मः । तत्र चत्वारो मंत्राः अङ्कुरवाक्य रूपा इत्याह देवानामिति । अहं देवानां कंसवाणाद्याभिमानिनामप्या
 देवानां दूतः पुरुषप्रसूतानां ज्ञोचतुसुर्वतांता ॥ शृणोतु नः पृथिवीद्वौरुतापुःसूर्यो
 नक्षत्रैरुर्वी १ तरिक्षम् ॥ १ ॥

दीनां दूतोऽस्मि पुरुष बहुप्रकोरेण प्रसूतः कंसवधाथिभिरुतैः कृष्णमानेतुं व्रजं प्रति प्रेषितोऽस्मि । अतो
 नोऽस्मान् अनागान् निर्दोषान् प्रति सर्वताता विद्मस्य पिता श्रीकृष्णः वोचतु वचनेन संभावयतु ।
 तातेति सुपो डादेशः । तदिदं नोऽस्माकं प्रार्थनावाक्यं पृथिवी द्वौरुत आपः सूर्यश्च नक्षत्रैः सह
 उरु महत् अन्तरिक्षम् अंतरिक्षस्थदेवतापृथमिद्वाप्यदिकं च शृणोतु । एते देवा ममातुकृत्वा

नान्यस्तत्स्थोप्यसंगतः” इति। एवमव्यात्ममाधिदैवं च यत्रासुपर्णेत्यस्यापि तात्पर्यं तत एवाकांतव्यम्॥ ननु कुत
 एवं द्वेषा व्याख्यानं सर्वेषां मंत्राणां क्रियत इत्याशंक्य रूकादे कैलाससंहितायां दहरविद्याव्याख्यानप्रसंगे
 उक्तं—“सैषा दहरविद्यात्र द्विधा ते परिकीर्तिता आध्यात्मिकी भवेदेका तथा न्या त्वाधिभौतिकी ॥ तत्र त्वा
 ध्यात्मिकी सर्वदुष्करा न हि संशयः। आधिभौतिकसंज्ञा तु तस्मान्मुख्यर्थमाचरेत् । सानुद्भ्रसभामध्ये
 नृत्यमानस्य शूलिनः । दर्शनं नान्यदित्येतत्सम्पन्न मयादितम्” । तत्रैव “दहनं विषापं परवेद्भूमभूतमुमास-
 च्यैतत्सर्वमेवं प्रयत्नादव्याख्येयं स्यादस्मदुक्तानुसाराद्” इति सर्वत्र व्याख्या द्वैविध्यस्यातिदेश उक्तः। तेन
 येव्यात्मं निरोधसमाधानविकारिणस्तेषामाधिभौतिकी भगवच्छिला ह्याह्लावाचित्समाधिफललाभाय भवति।
 एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीमद्भगवते—“आच्छिद्य कीर्तिं मुञ्चोकां वितत्य ह्यंजसा नु कौ । तमोनया तरिष्यं-
 वेदेनोक्तं “विष्णोः कर्माणि पश्यत” इत्युपपादितं चैतदुपोद्धात एवेति दिक् ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमत्पद्

मित्युक्तवानित्यर्थः।सर्वोऽप्युपदेशो मनोनिग्रहंत इति भावः।शेषमुक्तार्थम्।ये अर्वाच इत्यग्न्याख्यातारः।द्रासु
 पर्णेत्युक्तथापक्षे यथाश्रुताथैव । अन्यः एकः अभिचाकशीति सर्वतः प्रकाशते । शेषं स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ कुत्र
 शब्दितस्य ब्रह्मण एवं ज्ञानं जातं तदाह । यत्रेति । यत्र स्थाने सुपर्णाः प्रीणं गोपाः अमृतस्य भाण मन्नस्य
 कवलमनिमेषं निमेषमात्रमपि कालमनतिक्रान्तं विदथा ज्ञानेन स्वप्नत्ययेन मन्यमानाः अभिस्वरन्ति एहि
 यत्रासुपर्णाअमृतस्यभागमनिमेषंविदथासिस्वरन्ति ॥इतोविद्वंस्त्यमुर्वनस्यगोपाः

समाधीनुःपाकुमत्राविवेश ॥ ४० ॥

कृष्ण इइति कृष्णं गवामन्वेषणार्थं गतम् अभितः स्वरन्ति आकारयन्ति।अत्र स्थाने इनः स्वामी विश्वस्य कुत्स
 स्य भुवनस्य गोपाः पालकः स वेदांतप्रसिद्धो धीरो मा मया बत्सांश्चारयता व्याकुलीकृतोपि अव्याकुलो कं
 शुद्धांतःकरणमाविवेश ज्ञप्तिमात्ररूपो मत्वं स्वात्मज्ञानं दत्तवान् कुत्सं स्वलीलातात्पर्यं दर्शितवानित्यर्थः ।
 अत्र द्रासुपर्णाति मंत्रस्य तात्पर्यं यारकोक्तादिज्ञा जीविशौ पक्षिणौ देहवृत्ते “जीविभिमानतः मुक्ते देहगतं दुःखं

संवातादन्यमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः। यथा न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति राजतः प्रासहिंसानिवृत्तिमुखेन हिंसाख्यो
योगांगधृतो यस्मिन्विशेषो विधीयते स एव सम्पन्नमुत्तितः “अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः” इति योगशा-
स्त्रोक्तं फलं प्रसूते। न चैतदस्य फलम्। किंतु निरोधसमाधिरेवा तथा च निवृत्तिमुखेनावरधर्मार्थमपि विधीयमानं
साधनं परधर्म एव पर्यवस्यति। प्रवृत्तिमुखेन परमो धर्मस्त्वाख्यायिकाभ्य एव उन्नेयः। पूर्वमंत्रोक्तदिशा “वि-
भवः परेणपितरुं यो अस्यानुवेदं पुर एनावरेण ॥ कुर्वीयमानुःकइहप्रवोचद्वेवंमनुः
कुतो अधिप्रजातम् ॥ ३९ ॥

तद्गुणो वृत्तिगोपीषु विद्यां वा नितरां जहौ। तां च त्यक्तैक्यत्तसः संस्ताभ्योऽदादिति जीविते” इति क्रीडा-
तात्पर्यम्॥ ३८॥ एतदेव वत्सदीन् हतान् ब्रह्मणा ज्ञात्वा उत्तमित्याहाभव इति। अस्य जगतः पितरं योनुवेद
वरेण ज्ञास्त्राचार्योपदेशेनानुजानाति स कवीयमानो वस्तुतत्त्वाल्लोचनपरः कः प्रजापतिः इह लोके प्रवोचत्
प्रोक्तवान्। किं प्रोक्तवान्दिवं क्रीडापरं मनः कुतो अधिप्रजातं तन्मनसो योनिभूतं वासनाजालमेव संसारमूल

अत्राध्याख्यायिक्रमां तात्पर्याभावादर्थान्तरेषु विवक्षितमिति न कश्चिदेष इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एतदेव रूपयति । अव इति । परेण पदा निवृत्तिरूपेणावलंबनेन अवः चरं वत्सं धर्मं विभ्रती प्रकाशयती तथा अवरेण प्रवृत्तिरूपेण पदा परः परं धर्मं प्रकाशयती गौः वाणी एनाः एताः एतानि आख्यानानि उदस्थात् उक्तस्य स्थितवती, न हि वेदे आख्यायिकाः प्रतिपाद्यंते । अपि तु तद्वारेण परापररूपो धर्म एवेत्यर्थः । अवः परेण पर एनवरणेण पदावत्सांविभ्रती गौरुदस्थात् ॥ साकुद्रीचुकिंश्चुद्वर्द्धं परां शात्कंश्चित्सूतेजुहियुथे अंतः ॥ ३८ ॥

सा प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपा वाक् कद्दीची केन सह अञ्चति प्रकाशते क्रमर्थे वाच्यवृत्त्याभिधत्ते कंश्चिद्वर्द्धं किं वा स्थानं परागात् दूरं गतवती । किं तात्पर्येण प्रतिपादयति । कश्चित्सूते कश्चिन्नधिकारिणि प्रवृत्तिरूपं फलं जनयति तत्सर्वं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । हि यस्मात् इयं यूथे अंतर्न यौति मिश्रीभवति पृथङ् भवतीति यूथमनात्मा अवान्तरवाक्यानि वा जडसंघातः कथाप्रबंधो वा तत्र अन्तस्तन्मात्रपर्यवसायिनी न हि । किन्तु

सुराधसमिति व्याख्यानं कुर्वते तेषां सुराधःशब्दस्य सांतत्वकल्पने “सापिष्टेन शोचिषा यः सुराध” इति
 वदकवचनांतसमभिव्याहारदिकं निमित्तं नारित । विशेषतरु बहुवचनांतस्त्रीलिङ्गसमभिव्याहारत्
 सुराधाशब्दः आवंत एव । “स्तोत्रं राधानां” एत इत्यादौ स्वरान्तस्यापि रूपदं दर्शनात् ॥ ३६ ॥ द्वितीयं दोषं
 परिहरति । स्त्रियः सतीरिति । स्त्रियः गोप्योपि सतीः अविद्युत्स्वधर्मा एव । यतः तान् ताः । पुंस्त्वगार्पमा
 स्त्रियःसुतीस्तांडमेपुंसआहुःपर्यदक्षुण्वानाविचेतदुंभः ॥ कुविर्यःपुत्रःसइमान्चिकेतु
 यस्ताविंजानात्सपितुषिपुतासंत ॥ ३७ ॥

‘ताडम’ इति तैत्तिरीयाः स्त्रीत्वमेवात्र दर्शयति । ताः स्त्रियः पुंसः महापुरुषसंबंधिनीरेवाहुः । जादात्मना
 कृष्णेन सह रममाणानां तासां न पतिवत्यभंगोस्तित्यर्थः । एवं पर्यन् अक्षुण्वान् चक्षुष्मान् न
 विचेतत् एतदजानन् अंध एव । एवं यः कविरैकांतदर्शी भागवहीनतात्पर्याभिज्ञः स इमा इमानि सर्वाणि
 भूतानि चिकेत जानीते यश्च ताः विजानात् विजानीते स पितुषिपता गुरोरपि गुरुः सन् असत् दीप्यते ।
 ६

गसेवत लब्धवानित्यर्थः । अतः गोपाः गोप्यो गावश्च स्तोत्रकवत्यो भगवत्संगेन निरुत्तैर्गोः।यूयं तु अत्रोक्तवत्यो युवतयः साक्षाद्भगवद्गसंगेन तर्तु तमेव शीभं यात गच्छत तत्संगेनात्मानं च प्रपिन्वध्वं प्रकर्षेण परमानंदवा-
 त्या तर्पयध्वम।कीदृश्यः।यूयम् इपयंतीः इच्छंत्यः।इषेः स्वार्थिणिचि गुणाभावः जस्रि पूर्वसवर्णदीर्घश्च छांसः ।
 सुराधाः शोभना सुख्या राधा यासु ताः सुराधाः।राधाया सुख्यत्वं तु ब्रह्मवैवर्ते प्रथमांशौ पद्मपुराणे उत्तरखं-
 डे कार्तिकमाहात्म्यादौ च प्रसिद्धमापुनः कीदृश्यो यूयम।वक्षाणाः नद्य इव ससुद्रम् आपुणध्वम् आपूरयध्व-
 म।अत्र यातेति व्यापकं प्रतिगमनं पूर्णस्य पूरणं तत्तस्य तर्पणं चानन्यद्वरण।सु गोपीषु भगवतोप्यौत्सुक्य
 प्रदर्शनेन भक्तिमाहात्म्यद्योतनार्थम्। तथा हयुक्तं—स्फुटमनुगवशात्वं नाथते भीष्मभापास्तपितुमन्वृतेन-
 अक्रिणः पार्थसौत्येति।शीभं दोतस्मिन् सर्वायति शीः भाति स्वयं ज्योतिहेन प्रकाशते इतिभः शीश्चासौ
 भश्चेति शीभरत्नं सर्वलयाधिष्ठान्।धन्यात्ररुवरूपमित्यर्थः । यद्वा शीभू कत्थने शीभंते कःअंते श्वावंते
 आत्मानमनेनेति शीभः । अकर्तारि चकारके संज्ञायायिति करणे वः। यं ग्राह्य भक्त्याः कृतार्थश्चात्मानं मन्वृते
 इत्यर्थः।एवं विद्वधस्त्रिजगद्भक्ताः गोपदारिकाः शीकृष्णमभिसहुरित्यवगंतव्यम् ॥ केचित्तु सुराधा इत्यस्य

धात्रासनायां ल्योदयवति भोक्ता तु स्थिर इति सप्तमगर्भमंत्रस्य तात्पर्यं दर्शितम् । अयं भावः ।
यथा भारते जरत्कारवे पितृभिः कुशरत्नंबमूल्यार्तमूषकादिरूपकेण स्ववंशरत्नंबपुरुषसंसारबालिः प्रद-
र्शिता एवमत्र देवव्यादिरूपकेणाध्यात्मिकोर्थादर्शिता न त्विहाख्यायिकायां तात्पर्यमिति ॥ ३६ ॥ अथ
विश्वामित्रो नदीसमुद्रापदेशेन गोपीः कृष्णं प्रत्यभिसारयति । अतारिषुरिति भरताः भंरति धारयति पुष्पांति
अतारिषुर्भूरतागव्यवुःसमभंक्तविप्रःसुमुतिजुदीनाम् ॥ प्रापिन्वह्वमिषयंतीः सुराधा-
आवुक्षाणाःपूणह्वंयुतशीर्भं ॥ ३६ ॥

वा कर्मोपास्तिजं धर्ममिति भरताः सद्भक्ताः गव्यवः गाः आत्मन इच्छंति ते गोधनशुष्टिमिच्छंती गोपाःभू-
त्वेति शेषः।अतारिषुः तीर्णाः।संसारस्त्रित्यर्थात् । समतारिषुरिति वा संबंधः । तथा विप्रः सर्वेषां भक्तानां मध्ये
महत्तमः ब्रह्मादीनाम्।नदतेर्नदतेषां नदद् नदीनां प्रवाहगतानां वादवाचां वा समृद्धिमतीनां प्रस्रवंतीनां गोप्रेपी-
नां वा संबंधिनीं सुमतिं तत्त्वमस्यादिवक्त्रयोत्थंज्ञानं वा वत्सवत्सपभूते भगवतिः।तद्विद्यं ज्ञानं वा।समभक्त सम्य-

वदाह्लादवद्भवति किमुत जंगमः तदा च वृष्णिगवंश्यः-कृष्णः स्वययुथेन सह एजति एजते अत्यंतं शोभतेइत्यर्थः
 ॥ ३४ ॥ ननु धर्मसंस्थापनार्थमवतीर्णस्य भगवतो बाल्ये मातृत्यागादिकं वयःसंधौ च जारकर्मैत्येतद-
 युक्तमित्याशंक्य परिहरति श्रुतिः । साकं जानामिति । ये पूर्वं सप्त अर्धगर्भाः उत्ताः तेषां साकं जानां सहजा-
 तानां मध्ये सतथं सप्तमम् एकजम् एकस्य ब्रह्मणोऽज्ञातं जीवमाहुः । षळित् षडेव यमाः यमलजाः ऋषयः
 साकुंजानांसुसथमाहुरेकजं षळिहमः ऋषयो देवुजा इति ॥ तेषामुष्टानिविहितानिधा

मुशःस्थान्त्रैरेजंतिविकृतानिरूपुशः ॥ ३५ ॥

षड्विन्द्रियाणि “प्राणा वा ऋषयः” इति श्रुतेः । देवजा देवेभ्यश्चन्द्रादिभ्यो जाता इति आहुः तेषामुषीणाम्
 इंष्टानि इष्टादिप्रलभृतानि शरीराणि धामशः धामसु अधिदेवं रेवस्वे स्थाने विहितानि विशेषेण धृतानि संति
 चंद्रादिमंडलेषु । तान्येव स्थान्त्रे सप्तमजीवस्य भोगार्थं रूपशः रूपैरिति रूपशः तत्तत्पुरुषीयश्रोत्रादिरू-
 पेण विकृतानि संति रेजंते शोभते लोके । एतेन करणानि लौकिकदृष्ट्या नित्यान्यपि अध्यात्मदृष्ट्यावि-

प्रतीका दीप्यमानहारिणःस्त्रियः कृष्णश्चान्योन्यं विबुद्धनशोभां जनयंतः क्रीडंत इत्यर्थः ॥३२॥ अत्र स्त्रीणामा-
 कर्षणार्थं भगवता वंशिरवः कृतः । तं वर्णयत्युविर्द्भिभ्याम् । गायंतीति । हे शतक्रतो तदुयाधिकविष्णो त्वा त्वां
 गायत्रिणो गायत्र्यारथ्यसामगातरो गायन्ति तथाकिंणः सोमाज्यपयःप्रभृतिद्ववंतो यजमानाः अर्कमंडला-
 न्तः स्थं त्वाम् अर्चति पूजयति ये तु त्वां गेयमर्च्यं च वंशमिव मुरलीकाण्डमिव तदेव वादयितुं उद्योभिरे उद्यमं
 गार्थंतित्वागायुत्रिणोर्चंत्युर्कमुर्किर्णः ॥ बुह्लाणंस्त्वाशतक्रतु उद्गंशाभिवयोमिरे ॥ उद्यमं
 यत्सानोःसानुमारुंद्भूर्धर्यंष्टकर्वंम् ॥ तदिन्द्रो अर्थंचेतति यथेनवृषिणरेजति ॥ ३३ ॥
 कारितवंतःति वृंदावनस्थाः स्थावरजंगमाः ब्राह्मणा एव त्वच्छरिणश्चिताऽनेककोटिब्रह्मांडाधिपतयोऽत्रस्था-
 वरादिरूपेण स्थित्वा त्वां मुरलीवादने प्रवर्तयंतित्यर्थः ॥ ३३ ॥ यत्सानोरिति ॥ इन्द्रो भवान् यत् यदा सानोः
 सानुम् उच्चादुच्चं स्थानम् आरुहत् आरुढवान् कर्त्वं कर्तव्यं च वंशरिवम् ततः स्थानाद्भूरि अत्यंतम् अस्पष्ट-
 स्पष्टीकृतवानसि सर्वेषां श्रवणगोचरं कृतवानसि तत् तदा अर्थमर्थमानं जडमापि स्थावरं चेतति चेतन-

ददाविन्यापि योज्यम् ॥ ३० ॥ एवं विप्रलब्धानामपि तासामात्मन्यनुशगमालक्ष्य शारदिकासु रात्रिषु ता-
भ्यो रतिमदात् । तत्र रात्रिं वर्णयत्युषिः । ओर्वेप्रा इति । हे रात्रि त्वं देवी दीव्यंती अमर्त्या अपानुपी त्वं
ओरु अंतरिक्षं तेन तत्स्था इंद्रवायवाद्याः लक्ष्यंतीतान् यथा निवतो निहिनं स्थानं येषामस्ति तान् निवतो
भूचरान् एवं उद्धतो देवगंधर्वादींश्च अप्राः प्रतीवत्यसि । यतो भवती ज्योतिषा चांद्रेण तमो बाधते ज्योत्स्नावत्यो
ओंवाँप्राअमर्त्यानिवतोद्विभुं १ इतः ॥ ज्योतिषाबाधतेतमः ॥ ३१ ॥ सैनेवसृष्टामंद
ध्रात्यश्तुर्नाद्विद्वुत्वेप्रतीका ॥ यमोहजातोयमोजनिंखंजारः कुनीनांपतिर्जनीनाम् ३२
रात्रयज्ञैलोक्यमानंदयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सैनेवति । यमो गिरूपोतर्पामी जातोतीतीर्थः सर्वापि स एवाएवं जनित्वं
जनयितव्यमपि स एव । अतः स एव कनीनां कन्यानां युवतीनां च जारः पतिश्च सन् तासु अमं सुखं दधाति धार
यति तथाकन्या जनी च जारेष्वमं दधाति । सर्वैकवचनं जात्यभिप्रायमात्रं दृष्टांतः । अस्तुः जलप्रक्षेपनुर्मे
धस्वन इव विद्वुद्यथामं कांतिं दधाति तथेत्यर्थः । कीदृशी । सैनेव सर्वांगसाकल्येन सृष्टा कन्या जनी च

गोपक्रीडास्थानं स्मर्यते । तदेव सूयवसादित्यादिना ग्रंथेन गवां लालनपालनादिकमुक्तम् ॥२१॥ संप्रति वयः
 संधिगतस्य भगवतो गोपीविनोदादिरनुग्रह उच्यते ॥ गौरारित्यादिनाम्यः पूर्वमेव ऋचो अक्षरे इत्यत्राक्षरत्वेनो
 क्तः सहस्राक्षरा वाक्देवतारूपाः परमे व्योमन् तीरतोरुच्चप्रदेशे स्थित्या गौरीः पतिवराः कन्यामिमाय निनि-
 दैत्यर्थः। कथम्। सलिलानि तक्षती त्वं यदि बभ्रुवषी असि तर्हि एकपदीत्यादिनवपदी भवेत्यंतं जात्यभिप्राये-
 गौरामिमायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्पदी ॥ अष्टापदीनवपदीव-
 भ्रुवषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन् ॥ ३० ॥

एकवचनान्तम्। अयमर्थः। यतः नम्रीभूय तीर्थजलानि स्पृशंती स्त्री तीर्थशक्तिं क्षिणोतीति द्रव्यं च सर्वारंस्तथाभूताः
 स्वापराधजेन दोषेणाभिभूताः स्थ । यदि च तत्परिहारेण भवतीनामैश्वर्येच्छास्ति तर्हि नम्रा एव सत्यः एकपद्यो
 भवत एकं पदं वाहिरागच्छतेत्यर्थः। तथा कृतेषु पुनर्द्विपदीभवेत्याह । एवं नवपदीत्यंतमुक्तेतास्तद्भवनमलंबयं
 त्यस्तथैव कृत्वा वस्त्राणि परिदधुः। उपबृंहणे तु व्योमस्थत्वं वस्त्राणि हरत एवोत्तरम्। अतो नवपद्यनंतरं वस्त्राणि

ति भावः॥२८॥अथाध्यासुरश्रस्तमात्मानं गोपजनो निवेदयति । अजो नक्षामिति । यथा विष्णुःपृथिवीं महतीं
 क्षां भुवं द्वाधार द्वाधार।द्यां च तस्तंभ मन्त्रेभिः मंत्रैः स्वयैर्विचारैर्बलिबंधनार्थं कृतैः सत्यैर्नमित्तभूतैः।एवमयम-
 सुरोरमान् असितुम् अक्षरेण हनुना भुवमाक्रम्य ऊर्ध्वहनुना दिवमुत्तभ्यास्तेअतस्तं प्रियाः प्रियाणां गोपानां
 पशुः पशूनां च पदानि मार्गे गमनचिह्नानि निलीनानि सर्वेषामसुरसुखे प्रविष्टत्वात् निपाहि।अर्थादर्भकनेव।
 अजोनक्षांद्वाधार।पृथिवीतुस्तंभुद्यांमंत्रेभिः मुंत्यैः ॥ प्रियापुदानिपुड्वोनिपाहि।
 श्वायुरग्नेगुहागुहंगाः ॥ २९ ॥

निपाहित्यस्य हीनाउपलभ्य जाहीत्यर्थः । तत्रोपायमाहा।विश्वेति । विश्वायुर्विश्वस्य जीवनप्रदाता त्वम् अग्ने
 जीवरूपेणांतःप्रविष्टगुहायां गुहं गूढं यथा स्यात्तथा गाः गच्छेत्यर्थः । अयं भावः । अस्य वृक्षादिना वधे
 तर्गतानां वधः स्यात् । अतोस्यांतः प्रविश्य इतोभ्यधिकया स्वशरीरवृद्ध्या एनं विदारयेति ।तच्च तथैव चकार
 भगवान् । अत एव वाक्यशेषे समेव धीराः संमाय चक्रुरिति तच्छरीरस्य सद्भाकारत्वं श्रूयते।पुराणे च तस्य

स्य विनाकार्थं पुनः ऋषभासुरेण क्रियमाणं रेतःसेचनम् उपपुच्यता उपेत्य कथं समुद्रं जायताम् उपज्ञाब्दी
 पादपूरणार्थां । ऋषभस्य रेतसि निमित्तभूते सति ॥ २७ ॥ इत्थं गोवचःश्रुत्वा कृष्णेन कृतो वृषभवधः प्रदे
 हांतरे श्रूयते । प्रनेमस्मिन्निति । योतर्गोपाः अंतर्गामिन् नेस्मिन् अर्द्धं प्रपंचे स्थावरः सोमो नाम तत्पौषकः
 प्रददशे प्रकर्षेण दृष्टो वेदे सोम औषधीनामधिपतिरित्यादौ । यश्च नेमम् अर्द्धं प्रपंचम् अस्थ्या जंगमत्वेन आविः
 प्रनेमस्मिन्दददशुसोमो अंतर्गोपानेमंसाविरुस्थ्याकृणाति ॥ सतिगमश्रुगंवृषभंयुत्स
 न्दुहरत्स्थौबहुलेबुद्धो अंतः ॥ २८ ॥

कृणाति विरूपयति सोंतर्गोपास्तिगमश्रुगं वृषभं वृषभासुरं युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् दृष्टो दृष्ट्वान् तरस्थौ
 युद्धेन हत्वा स्थितो भूदित्यर्थः । कीदृशोसौ । बहुले महति जने संसारे अंतःहृदयपुंडरीकरूपे उपाधौ बुद्धो
 मायया रुद्धोस्ति । योऽयमंतर्गामी जगद्धेतुः स एव जीवभावं प्राप्तान् स्वप्रतिबिंबान् स्थावरजंगमान् पाती-

पेक्षया स्वस्याधिक्यं दर्शयतीव । यत् यतः आसु सामुद्रीषु अप्सु यजुर्थज्ञैर्वरो भगवान् निदधे स्वयमेव
 क्रीडार्थं स्वात्मानं स्थापितवान् । स यजुःशाब्दितः मायाः अपरिमितस्त्रीपुत्रवंश्वारिरूपेण दर्शिताः अस्तु-
 णात् हिंसितवान् । सर्वासां मायानामुपसंहारं चकारेत्यर्थः । मायाः । पूतनावधादिलीलाः अस्तुणात् विस्ता-
 रितवानिति वा । तत्र हिंसायां हेतुः—अर्चिनापदेति । अर्चिना पूज्येन अर्चिसादिमार्गपर्ववता पदेन वैकुण्ठस्थ-
 स्थानेन तत्प्रापयितुमित्यर्थः । ततश्च स्वयमपि ताभिर्नारीभिः सह नाकं स्वर्गम् आरूढत् आरूढवान् यः
 तमेव कीर्तय । कामक्रोधाद्याः समे सर्वे अन्यके कुत्सिताः शत्रवो नानायोनिप्रदत्वात् नभंतां मा भूवन्नश्यं
 तामित्यर्थः । ततश्च निर्विघ्नेन वयमपि भगवत्स्वरूपानन्दं प्राप्स्याम इत्यर्थः ॥ १७ ॥ वाक्यार्थे व्यासवाल्मी-
 की पदार्थे यारूपपाणिनीरामकृष्णकथां संज्ञायिते सप्त नायकाः ॥ १८ ॥ साद्धं ज्ञातद्धधृत्वां रामकृष्णकथा-
 न्नाम्निर्ज्ञातं भगवन्तेन तुष्यतात्सात्वतां पतिः ॥ १२ ॥ इति श्रीमत्पद्मावक्यप्रमाणमयादाधुरंधरचतुर्थैरवशावर्ति-
 न्नाम्निर्विघ्नैः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ र्वोद्धृतमंत्रभागवतव्याख्यायां संनरहस्यप्रकाशिकायां मथुराकार-
 ण्डशतुर्थः ॥ ४ ॥ ॥ समाप्तोपं ग्रंथः प्रकाशिकाव्याख्यासहितः ॥

॥ ४१ ॥

इव पुस्तकश्रीमत्कृष्णद्वैपायनमहाभारतमहाभारतजराजश्रीश्रीशार्दूलसिंहश्रीमहाराजाजगजसकलराज्यलक्ष्मीसमलक्ष्मश्रीमहाराजाजश्रीजगन्निहमहाराजानामनुज्ञया
 दासाराजो न क्षेमराजो न स्वीये मुवत्या "श्रीवैकुण्ठेश्वर" (रटीन) मुद्राक्षरपत्रपाठपेसीसकाक्षेत्र्युद्रियस्वापकाक्षेत्रे सवत् १९६०, शके १८२५, श्रीकृष्ण-

॥ इति श्रीसंज्ञाभाष्यत्वं सदीकं समाप्तम् ॥

सप्तमः

